Dr. JERZY KOWALSKI

CZYTANIA ŁACIŃSKIE

OBJAŚNIENIA RZECZOWE

LWÓW 1931
NAKŁAD I WŁASNOŚĆ K. S. JAKUBOWSKIEGO
SPÓŁKI Z OGR. ODP.

278829

II

Biblioteka Śląska

OBJAŚNIENIA RZECZOWE

Nepos, Żywot Miltjadesa

4. **Iōnes Sardis:** w r. 498 Jonowie powstali pod przewodnictwem Arystagorasa, księcia Miletu, przeciw panowaniu perskiemu. — Ujarzmianie Greków azjatyckich zaczęło się od zdobycia Kolofonu przez króla lidyjskiego, Gygesa, w VII-mym wieku. Po upadku państwa Lidów za króla Krezusa, władza nad miastami greckiemi przeszła na pogromcę Krezusa, króla perskiego Cyrusa i jego następców, Kambizesa i Darjusza. Sardis nad Paktolem były stolicą królestwa Lidji, potem prowincji perskiej. — 2. **Euboeam:** największa wyspa jońska, wzdłuż wschodniego wybrzeża Grecji środkowej. — **Eretriam:** drugie co do wielkości po Chalkis miasto na Eubei. — **Marathōna:** por. Żyw. Tem. 2, 6, obj. rzecz. — **milĭa passŭum:** por. Żyw. Han. 6, 3, obj. rzecz.; odległość więc między Maratonem a Atenami wynosiłaby według Neposa 15 *km*. W rzeczywistości jest ona większa. — 3. **Lacedaemŏnem:** Lakedaimon lub Sparta, stolica Lakonji, nad Eurotasem, w południowej części Peloponezu. — 4. **praetōres:** por. Żyw. Tem. 2, obj. rzecz.
5. 5. **decemplĭcem:** według 5, 2 Greków było 10.000, a według 5, 4 Persów stanęło do bitwy 100.000. Jakkolwiek cyfry są niepewne, stosunek 1 : 10 jest prawdopodobny.
7. 5. **Parum:** Paros, Cyklada sławna z łomów marmuru białego. W r. 490 oblegał ją Miltjades, lecz z obawy przed flotą perską oblężenia zaniechał.
8. **Pisistrăti:** por. Żyw. Ar. 2.

Nepos, Żywot Temistoklesa

1. 2. **Acarnānam:** Akarnanja, kraj na zachodniem wybrzeżu Grecji środkowej. — 3. **iudiciis privātis:** wykształceni Ateńczycy podejmowali się bezpłatnej obrony przyjaciół w sądach, przez co zyskiwali poparcie w sprawach politycznych (por. Żywot Alcybjadesa 3, 2 plures etiam opĕrā forensi suos reddiděrat); por. patronat w Rzymie. — **contiōnem popŭli:** zgromadzenie ludowe (ekklesia) stanowiło w Atenach o sprawach państwowych. — 4. **Thucydĭdes:** wielki historyk grecki (około 460—400 r.) opisał wojnę peloponeską (431—404) w t. zw. Historjach, w 8 ks. (do r. 411).
2. **bellō Corcyraeō:** Korkyra lub Kerkyra (dziś Korfu), największa wyspa na morzu Jońskiem, wzdłuż Epiru. Nepos pomieszał wojnę korkyrejską (435—432; por. 2, 3 Corcyraeos), bezpośrednią przyczynę wojny peloponeskiej, z wojną z Eginetami (pocz. 488—7), która poprzedziła najazd Kserksesa. Położenie Eginy w zatoce Saronickiej wymagało morskiego wzmocnienia Aten. — **praetor:** Temistokles był wybrany archontem (jeden z 9 naj-

Biblioteka

wyższych urzędników rzeczypospolitej ateńskiej) w r. 493/2, potem był wielokrotnie strategiem (strategowie w Atenach: 10 dowódców wybieranych rocznie). — 2. **metallis**: kopalnie srebra w Laurion, na południowo-wschodniej kończynie Attyki. — **largitiōne**: nadwyżkę dochodów z kopalni rozdzielano, lub chciano rozdzielać, między obywateli. — 3. **praedōnes**: korsarstwo, zagnieżdżone wśród dzikich ludów wybrzeży południowej Azji Mniejszej oraz północnej i zachodniej Grecji, utrudniało handel morski i powodowało drożyznę środków żywności. — 4. **Persĭcō**: II wyprawa perska (480—479). — **tantis**: według Neposa, 700.000 piechoty i 400.000 konnicy. Za czasów Herodota mówiono o 3 miljonach Persów w Termopilach. — **quisquam**: jednak w bitwie pod Kunaksą (401) Artakserkses II wywiódł przeciw bratu Cyrusowi Młodszemu 1,200.000 piechoty, według Ksenofonta. Podobnie przesadne liczby w opisach walk Aleksandra Wielkiego w Azji. — 6. **Marathoniam**: Miltjades na czele wojsk ateńskich pobił wodza Darjuszowego, Datisa, w r. 490, pod Maratonem, nadbrzeżną gminą Attyki północno-wschodniej. — 8. **triremes**: trójrzędowiec, okręt wojenny, mający po trzy rzędy wioseł, nowy typ, po dawnych 50-wiosłowcach. — **Salamīna**: wyspa górzysta, naprzeciw wybrzeża attyckiego między Pireuszem a Eleusis. — **Troezēna**: Troidzen, miasto w północno-wschodniej Argolidzie, po przeciwległej stronie zatoki Saronickiej.
3. **Thermopȳlas**: przesmyk na północnym wschodzie Grecji środkowej między południowem wybrzeżem zatoki Maljackiej a pasmem górskiem Kallidrömos. — 2. **Artemisium**: przylądek na północno-wschodniem wybrzeżu Eubei.
6. **Phalerĭcō**: Phaleron, stary port Aten, na wschód od Pireusza. — **triplex**: dwa mniejsze porty (zatoki) po wschodniej stronie półwyspu pirejskiego, trzeci wielki, właściwy port (zatoka) pirejski, po stronie zachodniej. Budowę zaczęto jeszcze przed bitwą pod Maratonem. — 2. **muros**: dokoła portu i osobno dokoła Aten; później (456) połączono port z miastem długim na 40 staj (7 *km*) korytarzem murów, tak iż Ateny w chwili swego największego rozkwitu były twierdzą lądową i morską.
8. 2. **accusārent**: w r. 466. Temistokles był zaplątany w proces o zdradę, wytoczony w Sparcie królowi Pauzanjaszowi, zwycięzcy pod Plateami (479) i dowódcy floty związkowej (478).
9. **Artaxerxem**: do Artakserksesa I, zatem najwcześniej w r. 464.
10. **Magnesiae**: miasto nad rzeką Meandrem w Jonji azjatyckiej.

Nepos, Żywot Arystydesa

1. **de principātū**: Arystydes stał na czele stronnictwa umiarkowanego i zrazu nie dowierzał kierunkowi Temistoklesa, zmierzającemu do przeistoczenia Aten w mocarstwo morskie. — 2. **testŭlā**: sąd skorupkowy (ostracyzm, od ostrăkon skorupa) został wprowadzony w r. 488/7 przeciw stronnikom Pizystratów, możnej rodziny, która uchwyciła była w Atenach rządy absolutne (561 zamach stanu Pizystrata; 514 Harmodios i Aristogeiton zabijają syna Pizystrata, Hipparcha; 510 wypędzenie drugiego syna Pizystrata, Hippiasa); por. w naszych czasach wydalenie, bez winy i procesu, z kraju lub armji, członków byłych dynastyj. Niebawem ostracyzm stał się narzędziem intrygi politycznej między zwalczającemi się stronnictwami. Przeciw przywódcom stronnictwa osłabionego zmówione między sobą kluby polityczne rozszerzały wśród ludu pogłoski, jakoby owi dążyli do tyranji, i gdy

zgromadzenie ludowe zarządziło głosowanie powszechne, wystarczyło 6.000 głosów, by obywatel, podejrzany o dążenie do władzy nieograniczonej, był zmuszony opuścić kraj na lat 10, bez utraty czci i praw. — 5. **Xerxes:** w r. 480 przekracza Hellespont na moście z okrętów. — **sextō:** według Neposa data wygnania Arystydesa przypadałaby więc na r. 485.
2. **Salamīna:** por. Żyw. Tem. 2, 8, obj. rzecz. — **praetor:** por. Żyw. Tem. 2, obj. rzecz — **Plataeas:** Plataiai, miasto u stóp gór Kithairon, kilkanaście *km* na południe od Teb, w Beocji, nad granicą ateńską. Po odwrocie Kserksesa, wódz perski Mardonjusz stoczył pod Plateami bitwę z wojskiem Spartan, Ateńczyków i Platejczyków, dowodzonem przez Spartjatę Pauzanjasza, w r. 479; Arystydes, jako strateg, wiódł posiłki ateńskie. — 3. **omnes fere civitātēs Graeciae:** jońscy uczestnicy wszechhelleńskiego związku obrony przeciw Persom (Eubea, Cyklady, wyspy przy Azji Mn., miasta nadbrzeżne w Jonji azjatyckiej, nad Hellespontem i Propontis).
3. **arbitriō:** oszacowanie wysokości udziałów, jakie uczestnicy mieli płacić na budowę i utrzymanie 100 trójrzędowców rocznie. — **quadringēna et sexagēna:** po 460 talentów (talent: około 5.000 *zł* w złocie). — **Dēlum:** Delus (-I, ż.) wysepka wśród Cyklad, między Tenos, Naksos i Paros, odwieczne miejscę wszechhelleńskiego kultu Apollina (amfiktionja delijska). — **commūne aerarium:** kasą związkową zarządzali wspólni skarbnicy, zw. Hellenotamiai. — **postĕrō tempŏre:** w r. 454, z obawy przed flotą perską. — 3. **publĭce alerentur:** w magistracie (prytaneion) lub w ratuszu (buleuterion) ateńskim, gdzie stale urzędował wydział Rady (prytanowie), był stół publiczny dla urzędników, poselstw, zasłużonych obywateli (jednorazowo), później także ich potomków. — **dotĭbus:** w Atenach każda kobieta, wychodząca zamąż, otrzymywała posag od rodziny lub przyjaciół; zamożni wyposażali sieroty. — **quartum:** w r. 467. — **expulsus:** w r. 470.

Nepos, Żywot Alcybjadesa

2. **Perĭcli:** twórca potęgi państwowej i świetności Aten w V w. zarazem sprawca wojny peloponeskiej (um. 429). Alcybjades był jego dalekim krewnym. Ojciec Alcybjadesa, Kleinias, zginął w r. 446, w Beocji, pod Koroneą, w wojnie z Beotami. — **Hipponīcum:** rodzina Hipponików i Kaljaszów wzbogaciła się w czasie wojen perskich. Żona Alcybjadesa, Hipparete była córką Hipponika a siostrą Kaljasza.
3. **Bellō Peloponnesĭō:** 431—404 r., wojna między Atenami a Spartą o pierwszeństwo w Helladzie, zakończona upadkiem znaczenia Aten. — **Syracusānis:** Ateńczycy pragnęli skorzystać ze sporu między miastami sycylijskiemi (Segestą, sprzymierzoną z Atenami, a Selinuntem, popieranym przez Syrakuzy w przymierzu ze Spartą), ażeby owładnąć bogatą i żyzną wyspą. Temu sprzeciwiały się Syrakuzy, najpotężniejsze miasto (na południowo-wschodniem wybrzeżu Sycylji). Wyprawa zakończyła się zupełnem zniszczeniem floty ateńskiej przez wodza spartańskiego Gylipposa, wzięciem całej armji do niewoli i haniebnem straceniem obu wodzów ateńskich: Nikjasza i Demostenesa (różny od mowcy późniejszego); Lamachos poległ wcześniej (414). — 2. **Hermae:** popiersia kamienne boga Hermesa, stróża własności, ustawiane przy drogach, na miedzach, ulicach, rynkach, dziedzińcach i przed bramami. Jedyna herma nienaruszona stała przed domem jednego z głównych uczest-

ników rzekomego spisku. W rzeczywistości szło o wybryki złotej młodzieży, skupionej dokoła Alcybjadesa, która po pijanemu naigrawała się z religji ludowej. Zabobonność prostego ludu, zaostrzona ciężkiemi nawiedzeniami wojennemi, znalazła ujście w słynnym procesie Hermokopidów (sprawców poutrącania herm); por. proces o bezbożność przeciw Sokratesowi w kilka lat po klęsce (399). Równocześnie wojna rozpętała demagogję, bo szlachtę ateńską podejrzywano o sprzyjanie arystokratycznemu państwu Spartjatów. Przegrana wyładowała się w Atenach w licznych przewrotach społecznych.
4. **consuetudĭnem**: mowa o wyrokach zaocznych. — **quaestio**: rozprawa przed nadzwyczajnym trybunałem, złożonym z sędziów wtajemniczonych w misterja eleuzyńskie (tajemnicze obrzędy religijne oczyszczalne, na cześć Demetry, w Eleusis, wpobliżu Aten). — 3. **magistrātū**: archonta - (por. Żyw. Tem. 2) - króla, prowadzącego śledztwo przy pomocy osobnych sędziów śledczych. — **trirēmem**: t. zw. Salamina, okręt państwowy dla szczególnych posyłek. — 4. **Thurios**: Thurioi, kolonja ateńska, założona w r. 443 przez Peryklesa, na gruzach miasta Sybāris w Bruttium, u południowo-zachodniego wylotu zatoki Tarenckiej. — **Elĭdem**: Elis, miasto i kraj w dorzeczu Penejosa i Alfejosa, na północno-zachodniem wybrzeżu Peloponezu.
5. **His rebus**: rady Alcybjadesa ułatwiły Spartanom rozbicie wojsk ateńskich na Sycylji i blokadę Aten przez niszczenie powiatu z obsadzonej twierdzy Dekelei (obecnie Tatoi). — 2. **Tissaphernem**: satrapa (namiestnik) króla perskiego w Sardis, popierał raz Ateny, raz Spartę, w myśl polityki perskiej. — 4. **Theramĕne**: oraz na wniosek Kritjasza. Theramenes, przywódca stronnictwa umiarkowanego w Atenach, przyczynił się do obalenia oligarchicznej Rady 400-u, tegoż roku (411) ustanowionej w miejsce konstytucyjnej Rady 500. Po klęsce (404) członek rządu 30-u tyranów ginie z rozkazu Kritjasza, również sprawcy zabójstwa Alcybjadesa, w roku śmierci tegoż (404). — **Thrasybūlō**: Thrasybūlos, również ze stronnictwa umiarkowanego, oswobodził Ateny od rządów 30-u tyranów w r. 403.
6. **Piraeum**: por. Żyw. Tem. 6.
7. **Adimantus**: Adeimantos, oligarcha, oskarżony razem z Alcybjadesem w procesie Hermokopidów, potem razem z Filoklesem (por. 8) wódz ateński nad Aigospotāmoi (405; pomawiany o zdradę). — 2. **Cymen**: miasto eolskie na wybrzeżu Azji Mn., oblężone przez Tissafernesa w r. 400. Nepos ma tu właściwie na myśli porażkę podwładnego Alcybjadesowi wodza pod Notion, koło Efezu, w r. 406. — 4. **praedā**: Ateny nie miały już pieniędzy na prowadzenie wojny, gdy Spartanie czerpali środki od Persów; wojska więc ateńskie utrzymywały się z grabieży wojennej.
8. **Aegŏs flumen**: po grecku Aigospotāmos, t. j. rzeka kozy, z miastem Aigospotāmoi, na wschodnim brzegu Chersonezu Trackiego. Zniszczenie przez Lizandra floty ateńskiej nad Aigospotāmos 405 r. rozstrzygnęło o wyniku wojny peloponeskiej, ponieważ admirał (nauarch) spartański, Lizander, już poprzednio zwycięsca pod Notion (406), obległ pozbawione floty Ateny i zmusił je do poddania się 404 r. — 3. **Seuthen**: Seuthes II, książę tracki nad Propontis (morzem Marmara).
9. 3. **Pharnabāzum**: Pharnabazos, satrapa (namiestnik) króla perskiego w Bitynji nad Propontis.
10. **tyranni**: 404—3, rząd w Atenach po kapitulacji (404), zrazu oligarchiczny, niebawem terorystyczny, — **constituisset**: t. j. rząd 30-u. — 6. **quadraginta**: skoro ojciec Alcybjadesa zginął w r. 446, Alcybjades w chwili śmierci (404), miał najmniej 43 lat.

Nepos, Żywot Hannibala

1. 2. **invidiā**: przeciw staremu rodowi Barkidów, który wydał najwybitniejszych mężów stanu i wodzów kartagińskich (najczęstsze imiona w rodzie Barkidów: Mago, Hannibal, Hamilkar, Hazdrubal), prowadził opozycję Hannon, zwany Wielkim. W Kartaginie panowały rządy arystokratyczne, złożone z dwu królów (sufetów), rocznie obieranych, i z Rady. Zawiści między możnemi rodami osłabiały siłę państwa i one to spowodowały, między innemi, upadek Hannibala. — 3. **hereditāte**: ojciec Hannibala, Hamilkar Barkas, i wielu innych członków rodziny Barkidów, odegrali wybitną rolę w I wojnie punickiej (264—241).

2. **Antiŏchus**: Antjoch III Wielki, król Syrji od r. 223, po podboju Azji Mn. popadł w zatarg z Rzymem w r. 196, kiedy to gościł Hannibala; następnie popierał Związek Etolski w wojnie z Rzymem (192—189); pobity, zginął w rozruchach wewnętrznych w r. 187. Nepos nie zamierza mówić o Antjochu, bo są to wydarzenia późniejsze (193), lecz, poprzedzając żywot obrazem charakteru Hannibala, zaczyna w sposób przystępny zdaniem głównem o Antjochu. — 3. **utpŏte non amplius novem annos natō**: Hamilkar Barkas wyruszył do Hiszpanji na wiosnę r. 237, zatem data urodzin Hannibala przypada w połowie r. 247. — **Iovi optĭmō maxĭmō**: t. j. Balowi. Starożytni bóstwa obce oznaczali zazwyczaj imionami odpowiednich bóstw własnych.

3. **obĭtum**: Hamilkar Barkas dowodził wojskami kartagińskiemi przez cały ciąg I wojny pun., poczem wraz z Hannonem toczył wojnę w Afryce przeciw zbuntowanym wojskom najemników; w zwycięskiej wojnie hiszpańskiej poległ w r. 229/8. — **Hasdrubăle**: Hazdrubal, przyjaciel Hamilkara, poślubił córkę jego, a siostrę Hannibala. Po 8 latach dowództwa zginął z ręki niewolnika w r. 221. — 2. **Saguntum**: miasto w kartagińskiej części Hiszpanji środkowo-wschodniej, 4—5 *km* od morza Śródziemnego. Gdy Rzymianom powiodło się stronnictwo im przychylne doprowadzić do rządów w Saguntum, Hannibal po 8-miesięcznem oblężeniu zburzył miasto w r. 219. Rzymianie zażądali od Kartaginy wydania Hannibala (ultimatum, popierane w Kartaginie przez Hannona), co spowodowało wybuch II wojny pun. (218—201). — 3. **duxit**: z wiosną r. 218. — 4. **nemo umquam**: historyk grecki, Polibjusz, urodzony w ostatnim roku II wojny pun., przyjaciel rodziny Scypjonów, sprzeciwia się podobnie przesadnym twierdzeniom współczesnych pisarzy, przypominając, że wielokrotnie przed Hannibalem wojska celtyckie przekroczyły Alpy. — **saltus Graius**: w Alpes Graiae. Przełęcz, którą Hannibal przeszedł, wiedzie albo wzdłuż Mont Genèvre, albo wzdłuż Mont Cenis, albo wzdłuż Góry św. Bernarda.

4. **P. Cornelīō Scipiōne**: syn Lucjusza, ojciec Scypiona Afrykańskiego Starszego, konsul w r. 218, zginął w walkach pomyślnie toczonych o odzyskanie Hiszpanji w r. 212—1. — **pepulĕrat**: Polibjusz przedstawia to jako pomyślną dla Rzymian, lecz drobną utarczkę straży przednich, pod nieobecność Scypjona, który nie zdążył zapobiec przeprawie Hannibala przez Rodan. — **Clastidii**: osada przy via Aemilia, na pograniczu Ligurji i Galji Cispadańskiej. Zwycięstwo M. Claudiusa Marcellusa, późniejszego zdobywcy Syrakuz (212), nad Insubrami pod Clastidium w r. 222, dało poecie Newjuszowi temat do pierwszego dramatu narodowego literatury rzymskiej. Polibjusz osłabia znaczenie tej bitwy (zwanej zwykle bitwą nad Ticīnus), lecz, chwaląc później zasługi Scypjona Afrykańskiego Starszego, opowiada, że w bitwie nad Padem udało mu się ocalić życie rannemu i otoczonemu

ojcu. — 2. **Ti. Longō**: Tiberius Sempronius Longus, odwołany z Sycylji, gdzie gotował przeprawę do Afryki, na pomoc Scypjonowi do Galji, miał, według Polibjusza, wbrew woli chorego Scypjona, spowodować nad Trebją bitwę, zakończoną ciężką porażką wojsk rzymskich. — **Trebiam**: rzeczułka przecinająca w okolicy Placencji drogę Emilję i tuż wpadająca do Padu. — **transiit**: z wiosną r. 217, w okolicy Florencji. — 3. **morbō**: z powodu uciążliwego, bez wypoczynków nocnych, pochodu przez trzęsawiska. Polibjusz pisze, że Hannibal utracił całkowicie wzrok w jednem oku. — **C. Flaminium**: Caius Flaminius był pierwszy raz konsulem w r. 223, kiedy to z niezasłużonem szczęściem zakończył wojnę z Insubrami. Stronnictwo senatorskie, z rodem Fabjuszów na czele, zwalczało go wytrwale, lękając się jego zuchwalstwa. Po klęskach nad Ticinem i Trebją, powołany powtórnie jako konsul na dowódcę w r. 217, nie czekając na przybycie umiarkowanego kolegi, Gnejusza Serwiljusza, dał się z początkiem lata 217 zwabić na gościniec między północnym brzegiem jeziora Trazymeńskiego (w Etrurji, w okolicy Peruzji) a przytykającemi pagórkami. — **C. Centenium**: wysłał go przodem z 4.000 jazdy, nadciągający pośpiesznie konsul Serwiljusz. — 4. **Apuliam**: Nepos skraca opowiadanie rzeczy bardziej znanych i pomija nazwy głośnych pól walki, jak poprzednio Ticīnus, tak tu Cannae (nad rzeką Aufīdus, w Apulji). Hannibal po bitwie nad jeziorem Trazymeńskiem podążył do Picenum nad morzem Adrjatyckiem i tam przezimował. Tymczasem w Rzymie dzierżył dyktaturę przywódca stronnictwa senatorskiego Quintus Fabius Maximus, zwany Cunctātor, aż do wyboru nowych konsulów (z obu stronnictw), jak poprzednio: Scipio—Sempronius, Servilius—Flaminius; por. w naszych czasach gabinety koalicyjne w chwilach niebezpieczeństw państwowych. I tym razem popędliwość konsula plebejskiego, C. Terencjusza Warrona, miała stać się, według historyków senatorskich, przyczyną kleski pod Kannami, w pierwszej połowie lata 216.

5. **Capŭam**: miasto w Kampanji, na północ od Neapolu; po klęsce pod Kannami, przeszło na stronę Hannibala, który w niem spędza zimę 216/5, by na zimę 215/4 przenieść się do Apulji, gdzie, mało czynny, przebywa do powrotu do Afryki (w lecie 202). Zamierzony, ale nieudały powrót do Kapui przypada na wiosnę 211 r. Aby znieść rzymskie oblężenie Kapui, Hannibal pozorował pochód dywersyjny na stolicę (Hannibal ante portas). Nepos umieszcza marsz na Rzym bezpośrednio po bitwie pod Kannami, co jest błędem; jeszcze większym błędem jest, że z powrotem Hannibala do Kapui łączy starcie z Fabjuszem, który był dyktatorem przed bitwą pod Kannami. Polibjusz starcie to opisuje w właściwym porządku czasu. — **agrō Falernō**: na północno-zachodnim brzegu Kampanji. Ager oznacza zarówno równinę (uprawną), jak i włość państwową, zdobytą na nieprzyjacielu i czyto wydzierżawioną, czy przydzieloną obywatelom rzymskim. Nazwa Falernus pochodzi zapewne od miejscowości, później nieznanej. Ager Falernus słynął z uprawy wina (Falernum); na północnym skraju włości Falernijskiej, na stokach Mons Massĭcus, uprawiano winorośl, dającą wino zwane Massĭcum. — 3. **M. Minucium Rufum**: konsul w r. 221, był w r. 217 głównym dowódcą konnicy z polecenia Fabjusza (magister equĭtum: godność udzielana osobistem zleceniem dyktatora, a nie stały urząd wojskowy). Na skutek drobniejszych powodzeń w walkach z Hannibalem został, w sposób wyjątkowy, mianowany drugim dyktatorem obok Fabjusza. Wspomniana tu porażka Minucjusza przypada również na czas między bitwą nad jeziorem Trazymeńskiem a klęską pod Kannami. Minucjusz pochodził ze starej

rodziny plebejskiej. Wobec Fabjusza odgrywa rolę podobną, jak poprzedni konsulowie plebejscy wobec kolegów patrycjalnych. Historycy rzymscy przedstawiają konsulów plebejskich nieprzychylnie: lekkomyślność ich ściąga klęski, o ile nie wkroczy rozwaga kolegi senatorskiego; tak i Minucjusza miał wyratować Fabjusz. — **Ti. Sempronium Gracchum**: różny od sławnego szermierza demokracji, konsul w r. 215, zwabiony przez brata Hannibala, Magona, w zasadzkę koło Beneventum w Lukanji, zginął w r. 212. — **M. Claudium Marcellum**: ob. 4. Zginął w r. 208, odwiedziony od Wenuzji (miasteczko w Apulji, w niespełna $1^1/_2$ wieku później kolebka Horacego) i zamknięty w wąwozie lesistym pod Petelją, w Bruttium, południowej kończynie półwyspu. — 4. **nemo**: Polibjusz, przyjaciel Scypjona Afrykańskiego Młodszego, twierdził, że dopiero po odwrocie Hannibala z Italji, pierwszy pobił go Scypjon St. pod Zamą (w Afryce). Niektórzy historycy rzymscy (annaliści, tyle co: kronikarze) wynosili bitwę Marcellusa z Hannibalem pod Nolą w r. 216, jako pierwsze znaczne powodzenie oręża rzymskiego w II wojnie punickiej.

6. **defensum**: przed Scypjonem Afrykańskim Starszym, który po odzyskaniu całkowitem Hiszpanji, wybrany konsulem w r. 205, przeprawił się następnego roku do Afryki i pobił Kartagińczyków na Campi Magni w r. 203. — 2. **condiciōnes**: warunki pokoju poznali już przedtem posłowie kartagińscy w Rzymie: odstąpienie Hiszpanji, Sardynji, Sycylji, zwrot jeńców bez okupu, wydanie floty wojennej i zapłacenie odszkodowania wojennego. Obecnie Scypjon żądał nadto zadośćuczynienia za szkody, wyrządzone Rzymianom od czasu poselstwa. Ani Polibjusz, ani Liwjusz nie określają dokładniej warunków Scypjona, a zgodnie wkładają Scypjonowi w usta ton (szczególnie ostry u Liwjusza) nieprzychylny rokowaniom. — 3. **Zamam**: miasto w głębi lądu, w oddaleniu 5-dniowego marszu na południowy zachód od Kartaginy. — **incredibile dictū**: Nepos dopiero tutaj zwraca uwagę na błyskawiczność poruszeń Hannibala. Od wyruszenia z Hiszpanji Hannibal dokonywał cudów szybkości, czem wszelako wyczerpał siły wojsk swoich; bez potrzeby (może dla zaprowjantowania) przebiegł niemal wszystkie zakątki Italji. Szybkość poruszeń Hannibala naśladował potem Cezar. Była ona tradycją rodzinną, bo nazwisko rodowe Hannibala: Barkas, oznacza: Piorun. — **Hadrumētum**: większe miasto nadmorskie na południe od Kartaginy. 1000 kroków rzymskich wynosi około $1^1/_2$ *km*, czyli 300 milia passŭum = 450 *km*. Nawet według krzywizny drogi z Zamy do Hadrumetum odległość nie dochodzi do 150 mil. pas. = 220 *km*. Jest to, licząc dwie doby marszu bez wypoczynków nocnych, szybkość wielka, lecz nie przechodząca wiary. Nepos obrał więc niestosowny przykład pośpiechu Hannibala.

7. **composuērunt**: Scypjon podyktował warunki, między inn.: w Afryce stan posiadania z przed wojny, wydanie floty, odszkodowanie, samorząd wewnętrzny, ale z utratą prawa prowadzenia wojny bez wiedzy Rzymu. Hannibal wymusił na ziomkach przyjęcie tych warunków. — 2. **senatŭī populōque Romānō**: senātus populúsque Romānus, S. P. Q. R., nazwa urzędowa rzeczypospolitej rzymskiej. — **Fregellis**: Fregellae, miasto w głębi Latium południowego, wpobliżu rzeki Liris, zasłużone wobec Rzymu w czasie wojny z Hannibalem. — 3. **apud exercĭtum habērent**: r. 200. — 4. **rex**: u Liwjusza praetor, t. j. sufeta, w r. 197, w 22 pełnych lat od czasu objęcia dowództwa po śmierci Hazdrubala (w r. 221), t. j. od r. 220, daty zatwierdzenia urzędowego. — 6. **exposcendi**: rzeczywisty powód przybycia posłów Liwjusz upatrywa w zawistnem działaniu stronnictwa przeciwnego Hanni-

balowi w Kartaginie. Hannibal zaraz po ukończeniu wojny zmusił wszystkich sprzymierzeńców afrykańskich do uległości, a wybrany sufetą, ukrócił samowolę urzędników kartagińskich, zwłaszcza skarbowych. Pozbawieni dochodów, zabiegali w Rzymie o usunięcie Hannibala, oskarżając go o knowania wojenne wespół z Antjochem Wielkim. Scypjon miał długo opierać się przeciw popieraniu intrygi powagą rzeczypospolitej rzymskiej. — **in Syriam**: najpierw do Tyru.

8. **quartō**: w r. 193; a więc poselstwo rzymskie przybyło do Kartaginy zaraz po upływie roku urzędowania Hannibala, t. j. w r. 196, a nie w r. 195, jak u Liwjusza. — **Cyrenaeōrum**: Kyrene, stolica Cyrenaiki, na wybrzeżu północnej Afryki, między Egiptem a Trypolitanją, wówczas w zależności od Egiptu. — 2. **interitū**: Liwjusz (XXX 19) opowiada, że Mago umarł z rany na okręcie, opuszczając Italję w r. 203. — 3 **consiliis**: Hannibal miał wogóle odradzać Antjochowi wyprawy do Grecji, a w szczególności doradzał mu pozyskać Filipa V-go, króla Macedonji, do koalicji miast Grecji północnej (Związek Etolski) przeciw Rzymowi. Słuszność tych uwag uznał Antjoch po klęsce. — **Thermopȳlis**: Antjoch poniósł tam w r. 191 klęskę z rąk M. Aciliusa Glabriona i M. Porcjusza Katona. — **stulte**: Antjoch lubował się w gołosłownych obietnicach, przygotowania wojskowe zaniedbywał, zajęty próżnemi popisami i zabawą. — 4. **in Pamphyliō mari**: Pamphylia na południowem wybrzeżu Azji Mn., na wschód od Licji. Bitwę stoczoną na korzyść Rzymian i zakończoną odwrotem także skrzydła Hannibala (r. 190) opisuje Liwjusz XXXVII 23—4.

9. **fugātō**: po bitwie pod Sipȳlos w Magnezji w r. 190, Antjoch uciekł do Frygji i wysłał posłów z prośbą o pokój. Scypjon, między innemi, zażądał wydania Hannibala.

10. **Pontum**: po wojnach z Mitradatesem, w I w. prz. Chr., Pontem nazywano niemal całą środkowo-północną Azję Mn., obszar państwa Mitradatesa, rozszerzony przez podbój i przyłączenie krain okolicznych. Ściślej nazywamy Pontem najbardziej na wschód wysunięte wybrzeże północne Azji Mn. W środku wybrzeża tego leżała Paflagonja, ojczyzna Mitradatesa, Pruzjasz zaś był królem Bitynji, t. j. najbardziej na zachód (do Bosforu) wysuniętej części wybrzeża.

10. **T. Quintium Flamininum**: Liwjusz XXXIX 51 osłabia udział Flamininusa w dziele tropienia Hannibala. Flamininus, któremu po rozgromie Filipa V-go pod Kynoskephălai (197), udało się osamotnić Związek Etolski przez ogłoszenie niepodległości Grecji na Istmiach w r. 196 (przeciw podobnej proklamacji Antjocha), pragnął w ten sposób uporządkować ostatecznie sprawy greckie i unicestwić wszelkie myśli o koalicji przeciw Rzymowi. Obawy jego były słuszne, jak okazało się w wojnach z Mitradatesem (89—73).

13. **septuagesĭmō**: w r. 182. Hannibal, urodzony w r. 247 (por. 2, 3), liczył wtedy 65 lat życia.

Caesar, De bello Gallico I, 1—29

1. 1. **Gallia** (-ae, ż.): t. j. obszar, nie znajdujący się wówczas pod panowaniem rz., obejmujący dzisiejszą Francję, bez Prowansalji (Provincia, -ae, ż., wybrzeże zatoki Liońskiej, od Pirenei aż na wschód od Genui, na północy po Tuluzę i Leman), Belgję i zachodnią połać Szwajcarji. —

Belgae (-ārum, m.): lud celtycki, między Sekwaną a Mozą, morzem Północnem a Trewirem, Ardennami i północną okolicą Paryża. — **Aquitāni** (-ōrum, m.): lud zamieszkujący południowo-zachodnią część Francji, między Atlantykiem, Garonną (Garonne), Bordeaux i Tuluzą a Pirenejami. — 2. **Matrŏna** (-ae, ż.): wschodni dopływ Sekwany, w okolicy Paryża, dziś Marne. — **provinciae**: por. 1, 1, obj. rzecz. — 3. **mercatōres**: rzymscy. Według filozofji stoickiej wpływy kultury są szkodliwe dla przyrodzonej wartości człowieka (por. VI 24, 5). — 4. **Rhenum**: Rhenus (-i, m.), wielka rzeka na pograniczu francusko-niemieckiem, wpadająca do morza Północnego. — **Helvetii** (-ōrum, m.): lud celtycki, w południowej części Szwajcarji; por. Caes. Comm., wyd. Terlikowski, str. 139—140.

2. **Orgetŏrix** (-ŏrīgis, m., rix w jęz. celt. = rex): wybitny Helweta, teść Dumnoryksa. — **M. Messālā M. Pisōne consulĭbus**: w r. 61. Rzymianie datowali według nazwisk konsulów, asydentycznie, skracając cos = consulĭbus. — 3. **loci natūrā**: od południa Alpami, od północy górami Jura. — **milia passŭum**: por. Nep. Żyw. Han., 6, 3, obj. rzecz.

3. 4. **Catamantaloedis**: Catamantaloedes, -is, m. — **Sequănō**: Sequănus (-a, -um, i -ī, m., -ī, -ōrum), szczep celtycki, na północny zachód od gór Jura. — 5. **Haedŭō**: Haedŭus (-ī, m, -ī, -ōrum), szczep celtycki, między rzekami Arar (-ăris, m., dziś Saône, wym. Son) i Liger (Loire).

4. 2. **familiam**: por. VI 15, 2. — 3. **magistrātūs**: urzędnicy u Celtów występują przejściowo, jeżeli kraj nie pozostaje pod władzą księcia czy króla. W kraju Heduów najwyższy urzędnik sądowy nazywał się vergobrĕtus, -ī, m.

5. 3. **cibaria**: (-ŏrum, n.): por. Terlikowski-Szczerbański, „Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Rzymian“, str. 56; Szczepański, „Kultura klasyczna w zarysie“, str. 424.

6. **Rhodănum**: Rhodănus (-ī, m.), wielka rzeka, przepływająca przez jezioro Leman, uchodzi do zatoki Liońskiej. — 2. **Allobrŏgum**: Allobrŏges (-um, m.), lud celtycki, w Prowincji, między górnym biegiem Rodanu a Izerą (Isère). — **nuper**: w r. 61. — 3. **Genăva** (-ae, ż.): Genewa, miasto celtyckie, w południowo-zachodnim rogu Lemanu. — **a. d. V Kal. Apr.**: ante diem quintum Kalendas Aprīles, t. j. 28 marca, z nastaniem wiosny; por. Ov. F. III 809, obj. rzecz. — **L. Pisōne A.(ulō) Gabinīō consulĭbus**: w r. 58.

7. **provinciam**: provincia (-ae, ż., por. 1, 1, obj. rzecz.), utworzona w r. 121. — **Galliam ulteriōrem**: Gallia ulterior (-ōris), t. j. transalpīna, podówczas w posiadaniu rzymskiem tylko północno-wschodni róg Prowincji. — **legio**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 51; Szczepański, str. 423. — 2. **pontem**: na Rodanie, w miejscu, gdzie Rodan wypływa z jeziora Leman. — 4. **Lucium Cassium consŭlem**: w r. 107 zginął w bitwie z Cymbrami, Teutonami i Helwetami nad Garonną. — 6. **ad Idus Aprīles**: 13 kwietnia; por. Ov. F. III 523, obj. rzecz.

8. **in flumen Rhodănum inflŭit**: patrząc z Genewy, ma się wrażenie, jakoby jezioro przechodziło w rzekę: w rzeczywistości rzeka przepływa przez jezioro. — **pedum**: por. Caes. BG VII 69, 5, obj. rzecz.

12. 2. **exploratōres**: por. Caes. BG VII 83, 4, obj. jęz. — **de tertiā vigiliā**: por. Caes. BG VII 71, 5, obj. rzecz.; de: z nastaniem... — 3. **impedĭtos**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 56.

13. 2. **Cassiāno**: por. 7, 4, obj. rzecz.

15. 2. **novissĭmum agmen** (-ĭnis, n.): por. Terlikowski-Szczerbański, str. 60; Szczepański, str. 428. — 5. **primum**: por. tamże.

21. 2. **T. Labiēnum**: por. Caes. BG VII 86, 1, obj. rzecz. — **legātum pro praetōre**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 56; Szczepański, str. 427. — 3. **de quartā vigiliā**: por. Caes. BG VII 71, 5, obj. rzecz. — 4. **L. Sullae**: por. Sall. BC 6, obj. rzecz. — **M. Crassi**: Marcus Licinius Crassus, wraz z Pompejuszem oficer w wojsku Sulli, potem zwolennik Cezara i członek obu triumwiratów (60 i 56: Cezar-Pompejusz-Krassus), wraz z Pompejuszem konsul w r. 70 i 55, znany z wielkich bogactw; ginie w bitwie pod Karrami (Carrhae, -ārum, ż., w Mezopotamji) przeciw Partom, w r. 53. — **Gallĭcis armis**: dziryty: gaesum (-ī, n.), matăra (-ae, ż., por. 26, 3), tragŭla (-ae, ż., por. 26, 3), verūtum (-ī, n.).

23. **frumentum metīri**: por. 5, 3 cibaria. — **decuriōnis equĭtum**: decurio (-ōnis, m.) equĭtum tyle co centurio w piechocie; (posiłkowa) konnica tworzyła skrzydła (ala, -ae, ż.); skrzydła dzieliły się na szwadrony (turma, -ae, ż.), a te na dekurje (de-curia, -ae, ż.); por. Terlikowski-Szczerbański, str. 53; Szczepański, str. 425.

24. 2. **triplĭcem aciem**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 52; Szczepański, str. 431. — 2. **legiōnum... veteranārum**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 50; Szczepański, str. 427. — **in Galliā citeriōre**: t. j. Cisalpīna (cispadāna i transpadana). — 3. **impedimenta**: por. Caes. BG VII 68, 1, obj. rzecz. — **sarcinásque**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 56. — **phalange factā**: phalanx (-angis, ż., wyraz grecki) rodzaj szyku bojowego; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 51; Szczepański, str. 431.

25. 2. **pilis**: pilum (-ī, n.) pocisk; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 59; Szczepański, str. 424. — 3. **scutis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 58; Szczepański, str. 424. — 6. **Boi** (-ōrum, m.): lud celtycki nad Dunajem w Bawarji (Boioaria, Baiuvaria, Bavaria) i w Czechach (Boiohemia, Bohemia). — **Tulingi** (-ōrum, m.): Raurăci (-ōrum, m., por. 29, 2), Tulingi (por. tamże), Latobrīges (-ŭm, m., por. tamże), szczepy zamieszkałe między Wogezami a Lasem Hercyńskim, por. Caes. BG VI 24, 2, obj. rzecz.); Raurăci byli Celtami, Tulingi i Latobrīges Germanami. — **agmen claudēbant**: agmen claudĕre (-si, -sum) zamykać pochód, kolumnę maszerującą, t. j. być w tylnej straży. — 7. **signa intulērunt**: signa in-ferre (-tŭli, il-lātum), por. Terlikowski-Szczerbański, str. 63. — **prima et secunda acies**: por. 24, 2, obj. rzecz.; stanęli oni od tyłu, por. 26 ancipĭti proeliō.

26. **impedimenta** (-ōrum, n.): por. 26, 3 i 24, 3, obj. rzecz. — 2. **ab horā septimā**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 88; Szczepański, str. 461. — 5. **Lingŏnum**: Lingŏnes (-um, m.), lud celtycki, na zachód od Wogezów, dziś miasto Langres.

27. 3. **servos**: t. j. służbę niewolniczą z Prowincji, pochodzenia galijskiego, zbiegłą z nastaniem wojny do Helwetów.

29. **Graecis littĕris**: Gallowie otrzymali grecki alfabet z Marsylji, kolonji fokajskiej.

Caesar, De bello Gallico V, 12—14

12. 2. **Belgiō**: Belgium (-ĭī, n.) Belgja.

13. **Cantium** (-ĭī, n.): róg południowo-wschodni, dziś Kent. — 2. **altĕrum**: t. j. zachodni. — **vergit ad Hispaniam**: geografowie greccy, z których Cezar korzystał, przyjmowali silne nachylenie tego boku ku zachodowi, przyczem sądzili, że północny brzeg Hiszpanji wznosi się o wiele więcej ku

północy, niż jest w rzeczywistości. Dopiero skoro za Augusta Hiszpanja północno-zachodnia przeszła pod panowanie rzymskie, została lepiej poznana. — **Hibernia** (-ae, ż.): lub Ivernia (por. gr. Ierne) Irlandja; nazwa irlandzka brzmi Erin. Rzymianie upodobnili ją do przymiotnika łacińskiego hibernus (-a, -um, zimowy, t. j. północny). — **parī spatiō**: t. j. przesmyk między Irlandją a Anglją jest tej samej szerokości, co między Francją a Anglją (kanał La Manche). — 3. **Mona** (-ae, ż.): niegdyś siedziba kultu Druidów: dziś zwie się Anglesay. — 6. **tertium**: stosownie do rzekomo zachodniego nachylenia boku drugiego Cezar i jego źródła greckie wyobrażają sobie bok wschodni jako zwrócony bardziej ku północy. Całość przedstawia się więc im jako trójkąt, zwrócony dolnym wierzchołkiem na południowy zachód; bok pierwszy ma być pochylony na południe, bok drugi na zachód, trzeci bok, najdłuższy, północny jest niemal horyzontalny. Kształt ten odbiega w zupełności od rzeczywistości. — **alter**: t. j. wschodni punkt graniczny linji horyzontalnej. — 7. **vicies centum milium passŭum**: 20 × 100.000 kroków = 2.000.000 kroków.

14. 2. **vitrō**: do dziś dnia kolor błękitny jest w Anglji ulubiony; jest to kolor błękitu nieba w kraju deszczowym.

Caesar, De bello Gallico VI, 11—20

11. 4. **egēret**: instytucja klienteli sądowej (por. 12, 3. 15, 2), jak w Rzymie (por. Terlikowski-Szczerbański, str. 11., Szczepański, str. 388, 393).

12. **Ariovistum**: Ariovistus (-I, m.), książę lub król (rex Germanōrum, jak Cezar go nazywa) Suebów, ze stolicą w dzisiejszem Baden. Cezar toczył z nim wojnę w r. 58. — 2. **iactūris**: Arjowist, przeszedłszy Ren, zajął $^1/_3$ kraju Sekwanów, a niebawem zażądał nowej $^1/_3$ ich kraju. Cezar, romanizując Galję, uchronił ją przed germanizacją. — 5. **Diviciăcus**: por. Caes. BG I 3, 5. — 6. **Sequăni**: Cezar nie sprzyjał Sekwanom, jako najbliższym (wolnym) sąsiadom Prowincji północnej. — 7. **Remi** (-ōrum, m.): Belgowie południowo-zachodni, dziś miasto Rheims. Najbardziej południowi z Belgów, Remowie więcej ulegali wpływom rzymskim, niż reszta Belgów, których podbój przyszedł najciężej.

13. 3. **druĭdum**: druĭdes (-um, m.), wyraz celtycki, oznacza mędrców-kapłanów. Druidzi tworzyli stan kapłański w Brytanji i Galji, t. j. u ludów celtyckich. — 10. **Carnūtum**: Carnūtes (-um, m.): stolica tego ludu zwała się Genăbum, dziś Orléans; w rzeczywistości mieszkali oni w północno-środkowej Galji.

14. 5. **ab aliis**: niepewne jest, czy nauka druidyczna o wędrówce dusz (metempsychozie) jest pochodzenia rodzimego, czy przedostała się z pitagoreizmem greckim z Marsylji, dokąd drogą handlową mogła przybyć z Tarentu, gdzie pitagorejczycy kupili się. Druidzi używali języka greckiego. Pamięciowa nauka wierszy świętych była także u pitagorejczyków, ale wogóle występuje w zaraniu wszelkiej poezji; właśnie sama forma wierszowa nie jest pochodzenia muzycznego, lecz była początkowo środkiem łatwiejszego spamiętania (mnemotechnicznym). — 6. **de sideribus**: t. j uprawiali kosmogonję (naukę o powstaniu świata i o wszechświecie), fizykę i teologję (naukę o bogach); prócz fizjologji zajmowali się etyką (nauką o moralności); obok druidów istnieli nadto bardowie i vates (wieszczowie).

17. **Mercurium**: por. Nep. Żyw. Han. 2, 3, obj. rzecz.
18. **Dite patre**: Dis (Ditis, m.) pater: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 95; Szczepański, str. 290.
20. 3. **concilium** (-ĭī, n.): są to zebrania nadzwyczajne, nie mające znaczenia ciała ustawodawczego.

Caesar, De bello Gallico VI, 21—24

Obyczaje Germanów opisał także historyk rzymski Tacyt (I w. po Chr.) w dziełku p. t. Germania.
21. 2. **Solem**: por. Caes. BG VI 17, obj. rzecz.
24. 2. **Hercyniam silvam**: Las Hercyński, rozległe pasmo górskie, lesiste, wzdłuż lewego brzegu Dunaju, w biegu górnym, od Renu po Karpaty. — **Volcae Tectosăges**: Volcae (-arum, m.), szczep celtycki, dzielił się na Volcae Tectosăges (-um, m.) i Arecomĭci (-ōrum, m.); pierwotnie mieszkali w Prowincji (Gallia Narbonensis).

Caesar, De bello Gallico VII, 68—90

68. 1. **Vercingetŏrix**: przywódca Arwernów, jednego z głównych ludów Galji (dzisiejszej Francji), zamieszkałych w dorzeczu rzeki Elăver (dziś Allier), w południowo-środkowej Galji, dzisiejszej Auvergne; stolicą kraju Arwernów była Gergovia, słynna z porażki, zadanej Cezarowi przez Wercyngetoryksa w r. 52. Wercyngetoryks był bohaterem ostatniego, narodowego powstania Gallów przeciw Cezarowi w r. 52. Wszystkie dotychczasowe walki (58—52) Cezar toczył przeciw poszczególnym ludom galijskim, germańskim i brytańskim: wojna z Helwetami (58); z Germanami (z Arjowistem 58, z ludami nadreńskiemi 55, 54, 53); z Belgami (z Ambioryksem 57, 54, 53); z ludami alpejskiemi, z Akwitanami (Francja nad Pirenejami), z ludami północnego wybrzeża Francji (Aremorĭca) 57—56, 55; z Brytanami 54, 53. Wercyngetoryks pozyskał dla przymierza zjednoczonej przeciw najazdowi rzymskiemu Galji między inn. Sekwanów (lud galijski, osiadły na zachód od gór Jura, z stolicą Vesontio-Besançon, współzawodniczący o pierwszeństwo w Galji z Eduami), Helwetów (lud galijski w zachodniej części dzisiejszej Szwajcarji) i Eduów (największy, pierwszeństwo w Galji dzierżący lud, osiedlony między rzekami Arar i Liger, z stolicą Bibracte, zaprzyjaźniony z Rzymianami jeszcze przed wojną galijską, a w czasie tej wojny do r. 58 wierny Cezarowi). — **Alesiam**: miasto w kraju Mandubjów, wpobliżu źródeł Sekwany, dziś Alise. — **impedimenta**: tabor, por. Terlikowski-Szczerbański, „Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Rzymian“, str. 55; J. Szczepański, „Kultura klasyczna w zarysie“, str. 428.— 2. **praesidiō**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 65, Szczepański, str. 430. — **novissĭmō agmĭne**: novissĭmum agmen (-ĭnis, n.) straż tylna, por. 88, 7., Terlikowski-Szczerbański, str. 60, Szczepański, str. 428. — 3. **circumvallāre**: otoczyć wałem (-āvi, -ātum), por. Terlikowski-Szczerbański, str. 66, Szczepański, str. 432.
69. 1. **obsidiōne**: obsidio (-ōnis, ż.) oblężenie, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 66. — 3. **milia passŭum**: por. Nep. Żyw. Han. 6, 3, obj. rzecz. — 5. **fossámque**: fossa (-ae, ż., od fodĕre, fōdi, fossum, kopać) rów, por. Terli-

kowski-Szczerbański, str. 65. — **maceriam**: maceria (-ae, ż.) mur (z szutru i zaprawy murarskiej). — **pedum**: pes (pedis, m.) stopa, miara długości, niespełna 30 *cm*; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 87, Szczepański, str. 458. — 6. **munitiōnis**: munitio (-ōnis, ż., od munīre, -īvi, -ītum, warować) obwarowanie, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 66. — 7. **castella**: castellum (-ī, n.), fort, reduta ziemna lub baszta, bastjon, murowany, czworograniasty, dokoła obozu; osobno, dokoła muru, zamykającego miasto, turres (turris, -is, ż.) wieże **72**, 4 i **86**, 5. — **statiōnes**: statio (-ōnis, ż.) większa placówka, posterunek, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 65. — **excubitorĭbus**: ex-cubĭtor (-oris, m., od ex-cumbĕre, -cubŭi, -cubĭtum) w l. mn. straże nazewnątrz obozu. — **praesidiis**: por. Nep. Żyw. Milt. 4.

71. 1. **equitātum**: equitātus (-ūs, m., od equus, -ī, m., koń) konnica, nieprzydatna na szczycie otoczonego i od dowozu paszy odciętego pagórka, miała szybko zwołać posiłki z całej Galji i wraz z niemi uderzyć od strony równin na tyły Rzymian. — 3. **merĭta**: obrona Gergowji. — 5. **opus**: obwarowanie obozu, por. **72**, 2. **73**, 1. **73**, 2. — **vigiliā**: vigilia (-ae, ż., por. vigilare czuwać) czuwanie; czwarta część nocy, czas trwania jednej straży aż do zmiany, zależnie od pory roku, po $1^1/_2$—3 godzin, od zachodu do wschodu słońca: 1. vigilia: 6—9 wieczorem; 2. vigilia: 9—12 w nocy; 3. vigilia: 12—3 w nocy; 4. vigilia: 3—6 nad ranem; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 65, 88, Szczepański, str. 461.

72. 4. **aggĕrem**: agger (-ĕris, m., od ad-gerĕre, -gessi, -gestum, nanosić) nasyp, szaniec, wał, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 65. — **ac vallum**: tutaj to samo, co agger. — **lorīcam**: lorīca (-ae, ż.), por. **86**, 5, palisada na wale, do wysokości ramion stojącego żołnierza. — **pinnásque**: pinna (-ae, ż.) rodzaj drutu kolczastego. — **cervis**: cervus (-ī, m., jeleń) widły żelazne rosochate, wysterczające z wału pomiędzy opłotkami. — **pluteōrum**: plutĕi opłotki, ubezpieczające wały.

73. 4. **cippos**: cippus, (-ī, m.), w l. mn. zasieki, 5 rzędów, zbudowane z wierzchołków drzew i większych konarów, wkopanych na $1^1/_2$ *m* w ziemię. Dla ułatwienia roboty kopano 5 rowów, głębokich na $1^1/_2$ *m*, w nie wstawiano pnie i konary, wiązano je u podstaw między sobą poprzecznie, następnie przysypywano ziemią aż do wysokości, na której zaczynały się rozgałęzienia; ponadto łączono je i plątano między rzędami, by nie tworzyły otwartych alei. — 5. **quincuncem**: quincunx (-uncis, m.) planimetrycznie, figura piątki na kostce do gry ⁝·⁝; połączenie takich figur daje układ in quincuncem w szachownicę:

scrobes: scrobis (-is, m. ż.) dół, wilczy dół, zwany od swego kształtu kielichowatego lilją, lilium (-ĭī, n.). Oblīqui oznacza, że wilcze doły tworzyły rzędy ukośne (łącząc linją środkowe punkty kostek), gdyż tylko w linjach ukośnych we wszystkich rzędach ciągnęły się doły, gdy w linji pionowej tylko co drugi rząd miał dół. Doły zwężały się ku dnom, przez co uzyskiwano szeroką powierzchnię wpadu. Na dnie zatykano pal, wystający ostrym końcem, mniej więcej na 7 *cm* z ziemi ubitej dokoła ostrza. Dół nakrywano wikliną i chróstem. — 9. **talĕae:** talĕa (-ĕae, ż.) pręt żelazny, zaopatrzony w lekko zagięte kolce (stimŭlus, -ī, m., por. **82, 1**). Pręt zakopywano poziomo w ziemię tak, aby kolce wpijały się, jak haczyki wędki, w stopy idących do ataku.

78. 5. **prohibēbat:** ażeby przyśpieszyć wygłodzenie miasta.

79. 1. **permissa:** na wspomnianej radzie wojennej wybrano 4 dowódców odsieczy, między nimi 2 Eduów i Arwerna Werkassiwelauna, stryjecznego brata Wercyngetoryksa. — 4. **cratĭbus:** crates (-is, ż.) w l. mn. wiązka chróstu, faszyna do wypełniania rowów, por. **86, 5**. — **aggĕre:** por. **85, 6** i **86, 5**; grobla, sypana przez oblężonych pionowo do szańców obozu rzymskiego.

80. 3. **sagittarios:** sagittarii (-iōrum, m., od sagitta, -ae, ż., strzała) łucznicy posiłkowi, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 53, 59, Szczepański, str. 424. — **expeditósque levis armatūrae:** expedītus (imiesł. cz. przeszł. str. b. od ex-pedīre, -pedīvi, oswobodzić) nie znaczy tu: gotowy do walki, lecz: lekkozbrojny, tyle co levis armaturae, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 53, 59, Szczepański, str. 424. — 6. **Germāni:** najemna od r. 52 konnica germańska. — **turmis:** turma (-ae, ż.) szwadron, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 53, Szczepański, str. 425.

81. 1. **scalārum:** scala (-ae, ż.) drabina do wspinania się na mury i wieże. — **harpagōnum:** harpăgo (-ōnis, m.) wyraz grecki, „porywacz", osęka z hakiem na końcu, do rozrywania murów, palisad i wież. — 2. **fundis:** funda (-ae, ż.) proca, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 59, Szczepański, str. 424. — 3. **tuba:** (-ae, ż.) trąba metalowa, prosta, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 60, Szczepański, str. 428. — 4. **fundis librilĭbus:** funda librīlis (-e, od libra funt, por. litr) proca na kamienie funtowe. — **sudibúsque:** sudis (-is, ż.) belka do strącania z murów na atakujących. — **glandĭbus:** glans (-ndis, ż.) żołądź, kula ołowiana do rzucania z procy. — 6. **tormentis:** tormenta (-ōrum, n., od torquēre, -rsi, tortum, kręcić) machiny wojenne, odpowiadające nowożytnym działom, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 54. — **Marcus Antonius:** po śmierci Cezara (r. 44) spadkobierca jego myśli politycznej, zwycięża w r. 42 republikan pod Philippoi (na pograniczu Macedonji i Tracji, nad wybrzeżem), pobity przez Oktawjana pod Actium (przylądek północnej Akarnanji) w r. 31, ucieka zpowrotem do Egiptu z Kleopatrą i ginie śmiercią samobójczą. — **Gaius Trebonius:** legat Cezara, potem członek sprzysiężenia na życie jego, zginął w r. 43. — **legāti:** mianowani przez senat, na wniosek głównodowodzącego, zastępcy do szczególnych poruczeń; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 56, Szczepański, str. 427. W armji Cezara było ich 10, t. j. tylu, ile było legjonów, gdyż po bitwie z Arjowistem, na czele legjonów stoją już nie trybunowie wojskowi, jak dawniej, lecz legaci lub kwestorowie.

82. 1. **pilis muralĭbus:** pilum (-ī, n.) murale (-is) większa włócznia do rzucania z murów. — 2. **ab latĕre apertō ex superiorĭbus castris:** w pierwszem wspólnem uderzeniu odsiecz galijska natarła na równinie (**86, 4**) na wgłębioną część obwarowania rzymskiego, w ostatniej zaś bitwie skierowano

z wewnątrz (86, 4) i z zewnątrz (83, 7. 85, 4) atak na wyżej wzniesiony bok obozu rzymskiego.

83. 2. **septemtrionĭbus**: septemtriōnes (-um, m.) obie niedźwiedzice, północ; wyraz oznacza dosłownie: siedm wołów kieratowych (trio, -ōnis, m., od terĕre, trivi, tritum, trzeć), jakie Rzymianie widzieli w obu konstelacjach. — 4. **exploratōres**: explorātor (-ōris, m., od ex-plorāre, -āvi, -ātum, śledzić), w l. mn. wywiadowcy, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 61. — **LX milia**: między 80.000 zamkniętych w mieście a 250.000 piechoty, 8.000 konnicy na tyłach, znajdował się w oddaleniu 2 tysięcy *km* od Rzymu, po drugiej stronie Alp, osaczający i osaczony obóz Cezara w sile 60.000 ludzi. — 7. **vigilia**: por. 71, 5. — **montem**: por. 83, 2 collis.

84. 1. **longurios**: longurius (-ĭī, m.) żerdka. — **muscŭlos**: muscŭlus (-ī, m.) przesuwalne, do ziemi sięgające, zewsząd kryte poddasze z wytrzymałego materjału, dla osłony kopiących rowy, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 54. 56, 66, Szczepański, str. 433. — **falces**: falx (-cis, ż.) osęka, jak 81, 1 harpagōnum, por. 86, 5, i Terlikowski-Szczerbański, str. 55.

85. 4. **demonstravĭmus**: por. 83, 7. — **iniquum**: por. 83, 2. — 5. **testudĭne**: testudo (-ĭnis, ż., żółw, skorupa żółwia, szyk żółwi). Gallowie, wdzierając się na wzgórze, trzymali, dla zasłony przed pociskami, tarcze w pierwszym szeregu przed sobą, a w dalszych nad głowami: tak opancerzona kolumna, posuwając się w linji pochyłej pod górę, podobna była do pełzającego żółwia. Por. Terlikowski-Szczerbański, str. 63, Szczepański, str. 432. — 6. **ea**: lilia i stimŭli.

86. 1. **Labiēnum**: Titus Attius Labiēnus, główny legat i prawa ręka Cezara, przeszedł w r. 50 na stronę stronnictwa senatorskiego; poległ w Hiszpanji, w bitwie przeciw Cezarowi pod Mundą w r. 45.

87. 1. **Brutum**: Decĭmus Iunius Brutus, młody arystokrata, późniejszy (w r. 44) uczestnik spisku na życie Cezara, jeden z dziedziców jego spadku, w r. 43 zamordowany przez jazdę galijską Antonjusza. — **Gaium Fabium**: arystokrata rzymski, legat Cezara od r. 54, zasłużony w bojach w Galji i wierny do końca Cezarowi.

88. 1. **vestītus colōre**: paludamentum, płaszcz wodza, z purpurowej wełny, złotem przetykanej. — 3. **equitātus**: por. 87, 4. — 4. **Lemovĭcum**: Lemovĭces, lud galijski, na zachód od Arwernów (dziś miejscowość Limoges). — **signa**: signum (-ī, n.) odznaka oddziału (manipułu) i całego legjonu. Za czasów Cezara 1 legjon miał 10 kohort (cohors, -rtis, ż.), 30 manipuł (manipŭlus, -ī, m.), 60 centuryj (centuria, -ae, ż.) po 50—60 ludzi; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 59—60, Szczepański, str. 428. Tu mowa o odznakach legjonów galijskich. 74 znaków odpowiada mniej więcej liczbie 300.000 żołnierzy, oznacza więc zupełne rozgromienie obu armij (wewnętrznej i zewnętrznej) Gallów.

89. 4. Grecki biograf Plutarch (I—II w. po Chr.) w żywocie Cezara opowiada, że Wercyngetoryks wyjechał konno w najpiękniejszej zbroi z bram Alezji, okrążył w milczeniu Cezara, siedzącego na wzniesieniu, poczem zeskoczył z konia, a zdjąwszy zbroję, usiadł u stóp zwycięzcy. W r. 46 Wercyngetoryks przeciągał przez Via Sacra w Rzymie w pochodzie triumfalnym Cezara i tegoż dnia został uduszony w więzieniu. Francuzi postawili Wercyngetoryksowi pomnik w Alise i w piśmiennictwie swojem sławią pamięć pierwszego bohatera narodowego, a zarazem pierwszego historycznie znanego wielkiego Francuza. — 5. **Haedŭis atque Arvernis**: t. j. około 20.000 jeńców.

List Cezara do Cycerona (Cicero, Epistulae ad Atticum X, 8 b)

imp.: imperator (-ōris, m.); por. Terlikowski-Szczerbański, „Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Rzymian“, str. 39 i 56; Szczepański, „Kultura klasyczna w zarysie, str. 435. — **sal. d.**: salutem dicit Ciceroni: pozdrawia Cycerona. Rzymianie zwykle zaczynali listy pozdrowieniem, np. s. d., s. pl. d. (salūtem plurĭmam dicit), s. v. b. e. (si vales, bene est). — **Ciceroni imp.**(eratōri): Cycero został obwołany imperatorem przez armję po zwycięstwach odniesionych w walkach z Partami w Cylicji w r. 50, kiedy był prokonsulem.

1. **iudicāram**: cz. zaprzeszł. oznacza, że po rozejściu się pogłosek (homĭnum fama), jakoby Cycero przechylał się na stronę Pompejusza, Cezar zmienił swe zdanie o rozsądku Cycerona, czyli że swe wiadomości uważał za miarodajne. — **benevolentiā**: dobre stosunki Cezara z Cyceronem datują się od r. 56, kiedy to Cycero przez swe osamotnienie polityczne widział się zmuszonym w ogłoszonem piśmie pochwalić politykę Cezara; przedtem Cezar popierał przeciw Cyceronowi Katylinę i Klodjusza. Niebawem Cycero przyjął od Cezara pożyczkę pieniężną, którą jednakowoż zwrócił przed wybuchem wojny domowej. Cezar usiłował pozyskać go dla swej sprawy, a gdy Cycero powoływał się na swe stosunki z Pompejuszem, żądał jedynie neutralności i szukał spotkania osobistego z nim, lecz nie zdołał go przekonać. Po zwycięstwach Cezar przebaczył Cyceronowi, a nawet wyróżniał go zaszczytnie, ograniczając się do literackiej polemiki z ogłoszoną przez Cycerona pochwałą Katona (r. 45); jednakże Cycero, chociaż korzystał ze względów Cezara, wyszydzał go w listach do przyjaciół, a po zamordowaniu Cezara pochwalał czyn spiskowców, jakkolwiek nie był przez nich wtajemniczony w spisek. — **proclinātā**: Cezar pisał już po przejściu Alp, z Intemelium (dziś Ventimiglia, na granicy między Francją a Włochami), dnia 16 kwietnia r. 59. — **intĕgrā**: z listu Cycerona, pisanego w lutym 49 r., wynika, że Cycero nie dowierzał sprawie Pompejusza i namyślał się, czyby nie pozostać w Rzymie, jak Cezar od niego żądał. — **commŏde**: ukryta groźba; tego samego dnia pisał z obozu Cezara do Cycerona przyjaciel mowcy, Caelius, wyraźniej przestrzegając go przed skutkami gniewu Cezara. Cycero lękał się o swoje posiadłości. — **fortūnae**: Cezar nie żąda od Cycerona zmiany przekonań, lecz gotów jest zadowolić się, jeżeli Cycero zastosuje się do wypadków, które przybierały nieprzychylny dla Pompejusza obrót. — **factum**: Cezar unikał w wojnie domowej wszelkich okrucieństw (nihil a me abesse longius crudelitāte, pisał w poprzednim liście do Cycerona), odmiennie niż Marjusz, Sulla, Antonjusz i Oktawjan. — 2. **pericŭli causā**: Cezar pozwala Cyceronowi domyślić się, że nie wszystkim zezwolił zachować neutralność; nie szło o groźbę śmierci, lecz o kwaterunki wojskowe po majątkach ziemskich. — **quam ab omni contentiōne abesse**: ostatnie słowa z naciskiem streszczają list.

Cicero, In L. Catilinam I.

1. **Catilīna**: Z krwawego wiru 100-letnich walk społecznych wyłania się jedna z najbardziej zbrodniczych i wyzutych z ludzkości i sumienia postaci, jakie znają dzieje, Lucius Sergius Catilīna. Zrujnowany arystokrata, morderca własnego brata i szwagra (później również oskarżony o otrucie

swego syna), chroni się w młodym wieku w szeregi siepaczy Sulli, w pogoni za majątkiem i bezkarnością. Celem jego życia jest stanąć u władzy i zyskać środki do nieograniczonej swawoli. Za propretury w Afryce (67—66) naśladował gospodarkę sycylijską Werresa, swego przyjaciela. Od roku 66 ubiega się trzykrotnie, zawsze nadaremnie, o konsulat, aby na tem stanowisku rozpocząć nowe proskrypcje możnych optymatów. Krassus i Cezar popierali plany Katyliny, by wyłomem, przez niego dokonanym, przyjść zkolei do władzy.

Początek sprzysiężenia Katyliny sięga pierwszych dni grudnia 66 r. Na dzień 1-go stycznia 65 r. był przygotowany plan zamordowania nowych konsulów, Gajusza Korneljusza Kotty i Lucjusza Manljusza Fortunata. Jednakże zamiar musiał ulec zwłoce wobec kroków, jakie senat powziął dla zabezpieczenia porządku. W r. 64-tym ubiega się Katylina o konsulat przeciw Cyceronowi, jednakże bez powodzenia. Na następnych komisjach konsularnych w r. 63-cim Katylina zamierzał wystąpić na nowo z kandydaturą, zapowiadając reformy rolne i umorzenie długów dla zyskania sobie popularności. Konsul Cycero zdołał jednak odwlec komicja, a następnie przy pomocy odpowiednich środków ostrożności przeprowadził wybór Mureny i Silana. Gdy Katylina, w porozumieniu z innym takim, jak on, sullańczykiem, C. Manljuszem, przygotował wybuch zbrojny na 27 i 28 października r. 63-go, senat na podstawie sprawozdania konsula Cycerona uchwalił dn. 21-go października stan oblężenia w senatūs consultum ultĭmum, wobec czego do wybuchu nie przyszło. Katylina w nocy z 5-go na 6-go listopada zwołał nocne zebranie spiskowych do domu Marka Porcjusza Leki, gdzie ułożono nowy plan powstania; tym razem miano zacząć od zabójstwa Cycerona. Na wieść o tem Cycero zwołał dn. 7 listopada senat, aby rozprawić się z Katyliną. — **nocturnum praesidium:** dom konsula Cycerona na Palatynie (Cycero w r. 62 nabył go na własność od Krassusa) został otoczony strażą zbrojną w nocy z 5-go na 6-go listopada. — **hic munitissĭmus habendi senātūs locus:** starożytna świątynia Jowisza Statora (por. Liv. I, 12, 6 i obj. rzecz.) stała u wejścia z Forum na Palatyn, na miejscu wolnem, dającem się zewsząd otoczyć strażą. — 3. **P. Scipio, pontĭfex maxĭmus:** Publius Cornelius Scipio Nasīca w r. 133 poprowadził senatorów przeciw Tyberjuszowi Sempronjuszowi Grakchowi, nie chcąc dopuścić, by ponownie (wbrew tradycji) wybrano Tyberjusza trybunem ludowym, ponieważ Grakchus nosił się z coraz nowemi reformami rolnemi, niebezpiecznemi dla wielkiej własności ziemskiej. Tyb. Grakchus, po wybiciu 300 swoich stronników, osaczony na Kapitolu, zginął, ugodzony w skroń nogą ławki. — **mediocrĭter:** Cycero osłabia rewolucyjność reform Tyberjusza Grakchusa, ażeby tem silniej zarysować przeciwieństwo między dawną surowością wobec Grakcha a obecną pobłażliwością wobec Katyliny. — **incendiis:** Katylina planował rzeź optymatów, po wznieceniu rozruchów przez podpalenie ważniejszych budowli w różnych dzielnicach Rzymu. — **C. Servilius Ahāla:** czyn Nazyki usprawiedliwiano przykładem Ahali, który w r. 315-tym przed Chr. zabił skrytobójczo Spurjusza Maeliusa. Ahala działał z wiedzą senatu, zaniepokojonego wielkiemi darowiznami zboża, jakie Maelius w czasie głodu poczynił dla ludu. — **senātūs consultum:** de re publĭcā defendenda, z 21-go października, przed zamachem, planowanym na 27—28 października.

2. 4. Na podstawie senatus consultum ultĭmum (ponieważ jeden z towarzyszy Gajusza Grakcha zabił służącego konsularnego, gdy tenże podniósł

rękę na Gajusza) konsul Lucjusz Opimius stoczył w r. 121 walkę z młodszym bratem Tyberjusza Gajuszem Grakchem na Awentynie, zakończoną, po drugiej stronie Tybru, śmiercią obrońcy interesów rolnych ludu. — **M. Fulvius consulāris**: konsul w r. 125, wróg optymatów, najżarliwszy stronnik obu Grakchów, zginął z dwoma synami we wspomnianej walce na Awentynie. — **L. Saturnīnum**: Lucius Appulēius Saturnīnus (por. Cic. Epp. ad Att. II 1, 1, 3, obj. rzecz.), trybun ludu, i C. Servilius Glaucia, pretor, zwolennicy Marjusza, zginęli w r. 100 w walkach rewolucyjnych o reformy rolne: Saturninus ukamienowany przez młodzież arystokratyczną w kurji, gdzie był trzymany w bezpieczeństwie przez konsula Marjusza, Glaucia dopadnięty na ulicy. — **vicesĭmum**: od 21 października do 7 listopada jest właściwie 18-ty dzień. — **senātūs consultum**: z dn. 21 października; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 27, Szczepański, str. 395; sen. cons. dawało Cyceronowi władzę nieograniczoną. Widocznie senat, po udaremnieniu wybuchu, naznaczonego na 27—28 października, nie życzył sobie więcej bezwzględnego stosowania uchwały przeciw Katylinie. — **tabŭlis**: t. j. w archiwum (tabularium, wzniesione w r. 80 na środkowem wzgórzu Kapitolińskiem). — 5. **Castra**: kolega Katyliny z czasów sullańskich, Gajusz Manljusz, trzymał w przesmykach Etrurji (koło Florencji, por. Nep. Żyw. Han. 4, 2, obj. rzecz.) armję, złożoną z weteranów sullańskich i ze zbiegłych niewolników, gotową do pochodu na Rzym. — **nemo**: senatorowie żywili wątpliwości, czy można uwięzić i stracić wybitnego optymatę bez przychwycenia go na gorącym uczynku i bez rozprawy sądowej. Śmierć Tyberjusza Grakcha poprzedził pewien gest, tłumaczony później jako hasło do rozruchów. Gajusz Grakchus zginął po zabójstwie woźnego.

3. 7. **ante diem XII. Kalendas Novembres**: 21-go października; por. Ov. F. III 809, obj. rzecz. — **ante diem VI. Kalendas Novembres**: 27-go października. — **in ante diem V. Kalendas Novembres**: na 28 października (ante diem, pojęte jako jeden rzeczownik, może otrzymać przyimek). — **profugērunt**: celem zabezpieczenia zagrożonych części Italji: Kapui, ager Picēnus, Apulji. — 8. **Praeneste** (-is, n.): miasto w Latium, 30 *km* na wschód od Rzymu, wpobliżu Tuscŭlum na północny wschód.

4. **noctem illam superiōrem**: z 5-go na 6-go listopada. — **inter falcarios**: położenie ulicy nie jest znane. Do dziś dnia w Grecji, na południu i wschodzie, przy pewnych ulicach leżą sklepy tego samego rodzaju; tak oglądamy ulice księgarzy, kotlarzy, jubilerów i t. p. — **in M. Laecae domum**: Marcus Porcius Laeca był senatorem. — 9. **Hic, hic sunt...**: P Cornelius Sulla, P. Cornelius Lentŭlus, L. Cornelius Cethēgus, Cassius, P. Autronius Paetus, Cn. Calpurnius Piso, L. Calpurnius Piso Bestia, członkowie najwybitniejszych rodów (Cornelii patricii i plebēi, Calpurnii). — **patres conscripti**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 26, Szczepański, str. 394. — **Hos ego... sententiam** (podwójny 4 p.) **rogo**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 26. — **distribuisti partes Italiae**: Katylina podzielił Italję na obwody i każdy z nich zlecił osobnemu przywódcy powstania. — **duo equĭtes**: C. Cornelius i L. Varguntēius. — 10. **compĕri**: przez Q. Curiusa, uczestnika sprzysiężenia, i jego kochankę Fulwję.

5. 11. **antiquissĭmō**: por. 33. Świątynia Jowisza Statora miała być zbudowana w miejscu, gdzie Romŭlus zdołał zatrzymać uderzenie Sabinów na Palatyn. — **proxĭmis comitiis consularĭbus**: t. j. w r. 63. Katylina i Autro-

njusz sprowadzili do Rzymu weteranów Sulli, ażeby zabić Cycerona. — **amicōrum praesidiis et copiis**: Cycero wystąpił na komicjach w zbroi, otoczony strażą klientów. — **tumultū**: w wypadku wojny domowej senat ogłaszał stan oblężenia, na podstawie którego konsulowie otrzymywali władzę nieograniczoną (consulĭbus permittĭtur, ut providĕant, ne quid res publĭca detrimenti capiat albo accipiat). — 12. **sentīna**: koło Katyliny skupili się wszyscy niezadowoleni z istniejących porządków społecznych, głównie wyrzutki czasów sullańskich oraz zadłużeni.

6. 14. **novis nuptiis**: Katylina ożenił się ponownie z Aurelją Orestillą, wdową bogatą, ale osławioną. — **aliō incredibĭli scelĕre**: por. 1. — **proxĭmis Idĭbus**: 13 grudnia; por. Ov. F. III 523, obj. rzecz.; na idy przypadały terminy płatności. — 15. **pridie Kalendas Ianuarias**: 31 grudnia 64 r., za konsulatu Lepidusa i Tullusa. — 16. **initiāta sacris**: spiskowcy zaprzysięgali tajemnicę przy ofierze z krwi ludzkiej.

7. **subsellia**: niskie ławki, na których senatorowie siedzieli w kurji. — 18. **neces**: w czasie proskrypcyj sullańskich. — **vexatio direptiōque sociōrum**: w r. 66 przybyło do Rzymu poselstwo z prowincji Katyliny, Afryki, aby wytoczyć mu proces o zdzierstwo (actio repetundarum); proces odbył się dopiero w r. 65 i ku ogólnemu zgorszeniu Katylina został uwolniony. — **leges et quaestiōnes**: w r. 63 Katylina, wbrew oczekiwaniom powszechnym, został uniewinniony w procesie o udział w proskrypcjach sullańskich.

8. 19. **M. Lepĭdum**: po nieudałym zamachu z dnia 28-go października Katylina, oskarżony o dążenia przewrotowe, oddał się dobrowolnie pod nadzór domowy kilku pokolei senatorom: najpierw Manljuszowi Lepidusowi, konsulowi z r. 66, potem Cyceronowi, następnie pretorowi Kwintusowi Metellowi Celerowi, a wkońcu Markowi Metellowi, uczestnikowi spisku (dlatego Cycero wyraża się o nim szyderczo w słowach następnych). — **carcĕre**: carcer (-ĕris, m., od coërcēre) więzienie publiczne w Rzymie, t. zw. Tulliānum, między Arx a Forum, zachowane po dziś dzień. — 20. **Refer**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 26, Szczepański, str. 395. — **abhorret a meis morĭbus**: aby konsul przedstawiał wniosek o wygnanie senatora; por. 23 vix molem istīus invidiae, si in exsilium iussū consŭlis iĕris, sustinēbo. — 21. **P. Sestiō**: Cycero wymienia tu honoris causā kwestora Antonjuszowego, Sestjusza, jako najgorliwszego swego pomocnika w czasie całej rozprawy z Katyliną. Później Sestjusz zabiegał o odwołanie Cycerona z wygnania i narażał własne życie przeciw Klodjuszowi. Cycero bronił go w r. 56 (Pro Sestiō, de vi), kiedy Sestjusz równocześnie z Milonem został oskarżony o przemoc, za staraniem Klodjusza. — **M. Marcellō**: Marcus Claudius Marcellus popierał mowcę przeciw Katylinie i ostrzegł go przed grożącym zamachem. Z Cyceronem łączyła go przyjaźń dozgonna. Jako stoik i idealista polityczny, należał do najzażartszych przeciwników Cezara, nie łącząc się jednak z Pompejuszem. Mimo że nie przyjął udziału w wojnie domowej, udał się z nastaniem dyktatury na wygnanie. Cycero w mowie Pro Marcellō w r. 46 wyprosił mu u Cezara pozwolenie powrotu, lecz Marcellus nie chciał zrazu z niego korzystać. Gdy jednak zdecydował się powrócić, został skrytobójczo zabity w Atenach w r. 45. — **illi equĭtes Romāni**: klienci Cycerona otoczyli świątynię dla zapewnienia konsulowi bezpieczeństwa. Na widok wchodzącego Katyliny podnieśli wrogie okrzyki.

*

9. 24. **Forum Aurelium**: lub Forum Aurelii, drobna miejscowość na wybrzeżu etruskiem, kilkadziesiąt *km* na północny zachód od Rzymu, przy via Aurelia, która prowadziła z Rzymu do Marsylji. — **aquĭlam**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 60, Szczepański, str. 428; miała to być odznaka legjonowa z wojen Marjusza przeciw Cymbrom z r. 87. Kult orła miał znaczenie symboliczne: były sullańczyk Katylina przedzierzgnął się w spadkobiercę demokracji marjańskiej.

10. 25. **voluntas**: por. 26 illi... qui feruntur, labores tui. Postać Katyliny łączy w sobie wiele sprzeczności: okrucieństwo i wyzucie z wszelkiej moralności, obok nastrojów mistycznych; rozwiązłość i hulaszcze życie, a hart żołnierski; rozgoryczenie zrujnowanego optymaty, pogodzone z dążeniami popularów. Katylina był głównie naturą żołnierską, natomiast nie nadawał się na polityka. Chęć popisu i przesada prowadziły go do krańcowości. — 26. **Hic tu...**: całe zdanie szyderczo. — 27. **reppŭli**: por. 1. — **latrocinium**: Cycero odmawia ruchowi Katyliny pobudek politycznych, jakie bywają źródłem wojen domowych, a oskarża go o prosty bandytyzm, t. j. o rozruchy, mające na celu grabież. Było to o tyle prawdą, że Katylina nie był zdolny do przodownictwa politycznego, ale rabunek towarzyszył niemal wszystkim wojnom, tak zewnętrznym, jak domowym.

11. 28. **leges, quae de civium Romanōrum suppliciō rogātae sunt**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 22, Szczepański, str. 395—396. Obywatela rzymskiego nie było wolno stracić bez sądu. — **homĭnem per te cognĭtum**: t. zn. homo novus, eques, który pierwszy w swej rodzinie zyskał godność senatorską.

12. 29. **gladiatōri**: częste przezwisko, na oznaczenie bandyty, nożownika, ponieważ gladjatorów (por. Terlikowski-Szczerbański, str. 100, Szczepański, str. 318) najmowano często do zamachów skrytobójczych. — **Saturnīni**: por. 4. — **Gracchōrum**: por. 4. — **Flacci**: por. 4; mowa o M. Fulwjuszu Flakkusie. — 30. **mollĭbus sententiis**: 22 września senat wahał się jeszcze ogłosić stan oblężenia.

13. 33. **auspiciis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 326. Modlitwa naśladuje podobne zakończenie mowy Demostenesa „O wieńcu".

Sallustius, De coniuratiōne Catilīnae

5. 1. **bella intestīna**: sullańskie, por. 6. — 3. **Corpus**: por. Cic. In Cat. I 25.

6. **post dominatiōnem L. Sullae**: Lucius Cornelius Sulla Felix (138—78), z rodu patrycjuszowskiego. Wyróżnił się, jako kwestor, a potem jako legat, najpierw w armji Marjusza, w wojnie z Jugurtą (107) i w wojnie z Cymbrami (104—101), następnie w wojnie ze sprzymierzeńcami (90—89). Jako konsul (88), wypędzony z Rzymu przez stronnictwo 67-letniego Marjusza, zdobywa niebawem stolicę zpowrotem i zmusza Marjusza do ucieczki (do Afryki; Marjusz na gruzach Kartaginy), nakładając cenę na jego głowę. Już wtedy uzależnia prawo intercesji trybunów ludowych (por. Terlikowski-Szczerbański, str. 37, Szczepański, str. 400) od auctorĭtas patrum, czyli właściwie usuwa je w zupełności, a z niem kamień węgielny demokracji rzymskiej; prawo obierania urzędników przenosi z comitia curiata (por. Terlikowski-Szczerbański, str. 21, Szczepański, str. 396) na comitia centuriāta, i liczbę senatorów powiększa o 300. W latach 87—86, w wojnie z Mi-

tradatesem, Sulla zwyciężył kilkakrotnie Greków pod Cheroneą, ograbił wszystkie najsławniejsze świątynie greckie (w Delfach, Olimpji i na Delos), zdobył Ateny i spustoszył całą Grecję wraz z wyspami i Azją Mniejszą (z tego zniszczenia Grecja nie podniosła się nigdy). Po powrocie do Rzymu kazał stracić kilkanaście tysięcy stronników Marjusza (sam Marjusz już nie żył; kości jego kazał Sulla wyrzucić z grobu; syn Marjusza, wówczas konsul, po długim oporze odebrał sobie życie). Proskrypcje ustały w połowie r. 81-go; jednym z głównych celów proskrypcyj była, obok zemsty politycznej, konfiskata mienia. W r. 82 Sulla kazał ogłosić się dyktatorem (por. Terlikowski-Szczerbański, str. 32—33, Szczepański, str. 401) i przeprowadził nowe reformy, zwrócone przeciw demokracji: 1. usunął rozdawnictwo zboża; 2. zniósł wybieranie wyższych kapłanów przez lud; 3. odebrał sądy rycerzom; nadto powiększył liczbę trybunałów specjalnych (quaestiōnes perpetŭae) z 1 na 7, liczbę kwestorów z 8 na 20, pretorów z 6 na 8. Na rok przed śmiercią wycofał się bezkarnie z życia publicznego.

15. 2. **Aureliae Orestillae**: por. Cic. In Cat. I 14, obj. rzecz.

16. 4. **aes aliēnum**: w r. 86 rząd marjański umorzył 75% długów. Katylina, ubiegając się o konsulat w r. 63, zapowiedział umorzenie wszelkich wierzytelności. — 5. **Cn. Pompēius**: por. Cic. Epp. ad Att. IV 1, 6, obj. rzecz., i Wstęp do Cycerona.

56. **Manlius**: por. Cic. In Cat. I 5, obj. rzecz. — 3. **sparos**: sparus (-ī, m.) dziryt myśliwski. — **lancĕas**: lancĕa (-ae, ż.) lanca (hiszpańska, używana także na polowaniu). — **praeacūtas sudis**: por. Caes. BG VII 73, 2, obj. jęz.; sudis (-is, ż.) pal, kół, ostrokół. — 4. **Antonius**: por. 59, 6; Antonjusz był kolegą Cycerona w konsulacie; jako optymata, nie był Cyceronowi zbyt przychylny (por. Wstęp do Cic. In Cat. I).

57. **Lentŭlō et Cethēgō**: por. Cic. In Cat. I 9, obj. rzecz. — **agrum Pistoriensem**: por. Wstęp do Cic. In Cat. I. — 2. **Q. Metellus Celer**: por. Cic. In Cat. I, 19, obj. rzecz. i Wstęp do Cic. In Cat. I. — **in agrō Picēnō**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 4, obj. rzecz., 5, obj. rzecz., Cic. Epp. ad Att. VIII 3, 4, obj. rzecz. — 4. **expedītus**: por. Caes. BG VII 80, 3, obj. rzecz. — 5. **contiōne**: por. Cic. Epp. ad Att. IV 1, 6, obj. rzecz., Terlikowski-Szczerbański, str. 23, Szczepański, str. 396.

58. 9. **municipia atque coloniae**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 16 - 17. — 11. **pro potentiā paucōrum**: t. j. w obronie oligarchicznej wszechwładzy senatu (optymatów). — 13. **aliēnas opes**: t. j. spadki.

59. **signa canĕre**: 4 p. biernika wewnętrznego; signa oznacza tu nie: znak (chorągiew), lecz: hasło do boju (u Cezara: signa proelii committendi). — 2. **cohortis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 52, Szczepański, str. 424. — 3. **centuriōnes**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 57, Szczepański, str. 427. — **evocātos**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 50, Szczepański, str. 426. — **ex gregariis militĭbus**: gregarius (-a, -um, od grex, -egis, m., trzoda, gromada) zwykły żołnierz. — **Faesulānum**: Faesulānus (-ī, m.) Fesulańczyk, mieszkaniec Faesŭlae (-ārum, ż.) Fiesole, dawniej miasto etruskie, potem kolonja sullańska, położona na wzgórzu nad Florencją. — **libertis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 19, Szczepański, str. 393-394. — **colōnis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 16-17. — **aquĭlam**: por. Cic. In Cat. I 24 obj. rzecz.

60. **tubā**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 60, Szczepański, str. 268. — 2. **ferentariis**: ferentarius (-ĭī, m.) żołnierz podjazdowy, którego używano

w pierwszych utarczkach przed bitwą. — **cum infestis signis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 63; tu: z sztandarami pochylonemi (jakby wymierzonemi) przeciw nieprzyjacielowi; albo tyle co: kohorta, por. 59, 2, obj. jęz.; z uformowanemi przeciw nieprzyjacielowi kohortami. — 5. **cohortem praetoriam**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 57, Szczepański, str. 427.

Cicero, Pro Archia

Archĭas urodził się około r. 120 przed Chr., w Antjochji, stolicy państwa Seleucydów, w Syrji. Życiorys jego podaje Cycero w rozdziałach 3—4. Po pierwszych występach w ojczyźnie Archjasz zdobywa równie świetne wyniki w innych krajach Azji i w Grecji. Zkolei odwiedza Tarent, Regjum i Neapol, uzyskując w tych miastach prawo obywatelstwa i inne odznaczenia. W r. 102, za konsulatu Marjusza i Katulusa, przybywa do Rzymu i nawiązuje stosunki z najwybitniejszemi rodami, Metellów, Lukullów, Oktawjów, Hortenzjów i innymi patrycjuszami rzymskimi, zwolennikami oświaty greckiej (poeta Quintus Lutatius Catŭlus, mówca Lucius Crassus, Cato, zapewne ojciec Katona Młodszego). Ponieważ na podstawie prawa z r. 89 *(lex Plautia Papiria)* obywatel któregokolwiek z miast sprzymierzonych italskich otrzymywał obywatelstwo rzymskie, jeśli podówczas osiadły był w Italji i w ciągu 60 dni, t. j. 2 miesięcy, od wniesienia ustawy, zgłosił się do pretora, przeto Archjasz, który ponadto całkiem świeżo, wracając z Sycylji, gdzie bawił z Markiem Lukullem, uzyskał za poparciem tegoż obywatelstwo Heraklei, miasta sprzymierzonego w Lukanji, i zgłosił się po powrocie u pretora Quintusa Metellusa, był tem samem obywatelem Rzymu, gdzie też na stałe zamieszkał, i, jako klient rodu Lukullów, przybrał, zwyczajem wszystkich naturalizowanych, imię rodowe patrona, Licinius, oraz praenomen Licynjuszów: Aulus. Z bratem Marka Lukulla, Lucjuszem, podróżował następnie Archjasz po Grecji, Afryce i Azji. Jak przedtem Archjasz napisał poemat o zwycięstwie Marjusza nad Cymbrami, tak pobyt w Azji miał na celu zbieranie materjałów do poematu mającego sławić zwycięstwa Lucjusza Lukullusa w drugiej wojnie mitradatejskiej, głównie zwycięską bitwę morską koło wyspy Tenĕdos. Ponadto Archjasz słynął z talentu improwizacyjnego. Podróże przeszkodziły Archjaszowi zgłosić się do szacowań w latach 86 i 70.

Tymczasem od czasów wojny ze sprzymierzeńcami (91—88) liczba obywateli rzymskich wzrastała ciągle dzięki napływowi do Rzymu mieszkańców Italji i krajów po grecku mówiących. Ustalenie listy obywateli rzymskich natrafiało ponadto na trudności z powodu zaniechania szacowania w r. 89, a następnie zniesienia cenzury przez Sullę. Dopiero w r. 70 odbyło się drugie (pierwsze w r. 86) szacowanie, poczem w r. 65 znowu zaniechano szacowania. Od r. 126 trzykrotnie starano się osobnemi ustawami zapobiec niekontrolowanemu przyrostowi obywateli rzymskich. Między innymi trybun ludowy Caius Papius w r. 65 odnowił istniejący od r. 95 trybunał przeciw nadużywaniu prawa obywatelskiego *(quaestio de civitate)*; karą było wydalenie z Rzymu; do tego środka uciekali się oddawna Rzymianie, zazdrośni o przywileje stołeczne, datujące się od czasów, kiedy państwo rzymskie ograniczało się do Rzymu z powiatem. Na podstawie tej to ustawy Papiusa, w r. 62, niejaki Grattius pozwał 58-letniego Archjasza

o nieprawne przywłaszczenie sobie obywatelstwa rzymskiego; zapewne szło o dokuczenie Lukullom i Grattius był podstawiony przez jakiegoś wybitniejszego przeciwnika tego rodu. Grattius wyzyskał fakt, że Archjasz nie zgłosił się do dwóch szacowań i że archiwa Heraklei, gdzie Archjasz był w czasie ważności ustawy Papia Papiria wciągnięty na listę obywateli, spłonęły podczas wojny ze sprzymierzeńcami. Trybunałowi przewodniczył zapewne brat Cycerona, Quintus. Cycero podjął się obrony zarówno na prośby rodu Lukullów, jak i z osobistej życzliwości dla Archjasza. Ażeby zobowiązać sobie jeszcze więcej Cycerona, Archjasz zaczął pisać poemat na cześć konsulatu Cycerona; jednakże utwór nie doczekał się wykończenia, jakkolwiek Archjasz najprawdopodobniej został uwolniony od zarzutu bezprawnego korzystania z obywatelstwa rzymskiego.

Układ mowy jest prosty i przejrzysty. Cycero krótko (4, 8 — 5, 11. 10, 25—26) rozprawia się z prawniczemi zarzutami Grattiusa: listy obywatelskie wprawdzie spłonęły, ale zarówno Lukullus, jak i gmina Heraklei, stwierdzają, że Archjasz uzyskał tam obywatelstwo; nie wziął wprawdzie dwukrotnie udziału w szacowaniu, lecz zapisany jest, jako zgłoszony, u pretora Metellusa. Zarówno miasta italskie nadawały z wielką łatwością obywatelstwo ludziom mniej zasłużonym, niż Archjasz, jak i jakikolwiek inny ród rzymski byłby poparł starania Archjasza, gdyby nawet Lukullowie nie byli tego uczynili dla swego klienta. Zresztą Cycero zajmuje się tylko zasługami literackiemi Archjasza i ogólnem znaczeniem studjów literackich, przez co mowa sądowa w obronie Archjasza zamienia się w doniosłą i dla wszystkich czasów i stosunków ważną obronę prawa państwowości kultury.

1. 1. **quod sentĭo, quam sit exigŭum:** humanĭtas starożytna wymagała, aby mówiący o sobie zachowywał ton skromności, często wyszukanej. — **exercitatĭo dicendi:** dar wymowy, nabyty ćwiczeniem. — **mediocrĭter:** obrońcy zasłaniali przed sędziami swoją rutynę dla wywołania wrażenia, że mowca nie usiłuje oplątać sędziego przysięgłego sztuczkami adwokackiemi. — **huiusce rei ratĭo alĭqua:** metoda wymowy, wykształcona na technicznem studjum dawnych pomników wymowy sądowniczej; disciplīna oznacza, że studjum to uprawiano w szkołach, pod kierownictwem retorów. Widocznie Archjasz był nietylko poetą, lecz nauczycielem retoryki, i młodemu Cyceronowi wykładał rationem horum studiōrum. — 2. **alia... facultas... ingenii neque haec dicendi ratio aut disciplīna:** zczasem zapewne Archjasz nie miał już potrzeby oddawania się zawodowi retora i znany był już tylko jako poeta. — **huic uni studiō:** wymowa Cycerona nie ograniczała się do potrzeb sądownictwa, ale dbała o formę literacką, która wywiera wrażenie także w czytaniu mów, niegdyś w celu praktycznym wygłoszonych; nadto Cycero pisał dzieła filozoficzne i retoryczne, a w młodości oddawał się poezji. — **vincŭlum:** starożytni pod imieniem Muz łączyli nauki i sztuki wyzwolone w system wykształcenia ogólnego (humanĭtas). Nawet nauki ścisłe traktowano w formach literatury pięknej.

2. 3. **in quaestiōne legitĭmā:** w procesie kryminalnym, karnym. Starożytni nie spisywali prawa cywilnego; dlatego Cycero mówi: in iudicĭo publĭco. — **apud praetōrem:** praetor, jako najwyższy urzędnik sądowy, przewodniczy trybunałowi (quaestĭo de civitāte). Ustanawiano trybunały, zrazu nadzwyczajne, dla różnych przestępstw, w miarę jak występowały. — **conventū:** słuchacze otaczali kołem (corōna) trybunał; ważność sprawy i sława mowcy lub jego klienta zwabiały nietylko ciekawych, lecz także poważnych znawców prawa i wymowy (por. hoc concursū homĭnum litteratissi-

morum). — **hoc denique praetore:** Quintus, brat Cycerona, oddawał się także piśmiennictwu. — **de studiis humanitatis ac litterarum:** starożytni przypisywali literaturze, wymowie, historji, filozofji, zdolność kształcenia charakteru i wyrabiania uczuć ludzkich; dlatego pomniki literatury, tak szerzej pojętej, studjowano w szkołach, nietyle w celach zawodowych, ile dla ogólnego wykształcenia i urabiania pojęć moralnych. — **minime:** Archjasz nie występował jako mowca praktyczny w sądach. — **novo quodam et inusitato:** w sądownictwie starożytnem było zasadą nie mówić extra causam. Jednakże zasady tej niezbyt przestrzegano, ponieważ mowa miała sprawiać wrażenie dzieła literatury pięknej. Zwłaszcza w opracowaniu pisemnem, dla celów publikacyjnych, po procesie, kiedy samym wypadkiem prawnym już mniej zajmowano się, mowca usuwał szczegóły techniczne, a rozszerzał wywody ogólne. W mowie Pro Archia część ogólna wypełnia niemal całą mowę, co było nowością, którą Cycero we wstępie i w zakończeniu usprawiedliwia. Ta część ogólna odbiera procesowi znaczenie jednostkowe, a z mowy czyni rozprawę moralną, wychodzącą daleko poza zainteresowanie sądownicze lub historyczne. — 4. **si non esset:** i w dalszym ciągu Cycero stara się nietylko wykazać, że Archjasz jest w istocie obywatelem rzymskim, lecz nadto, że zasłużył, by nim być. Mowcy starożytni nieraz argumentują w sposób szerszy od przedmiotu zaskarżonego, aby w wypadku niepowodzenia na gruncie czysto formalnym, zapewnić klientowi słuszność rzeczową. Oskarżenie przeciw Archjaszowi opierało się na pewnych zasadach formalnych, bo Archjasz dwukrotnie nie zgłosił się do szacowania, i nie dało się dokumentami udowodnić, że zyskał obywatelstwo italskie w czasie przepisanym ustawą Plautia Papiria. Mowcy sądowi nie musieli być prawnikami, a zawsze więcej chlubili się swojem wykształceniem ogólnem, niż technicznem, dlatego nieraz lekceważą względy czysto prawnicze.

3. **ex pueris excessit:** zwrot tłumaczony z greckiego; w Grecji młodzież tworzyła klasy, związane wspólnem pożyciem i dyscypliną. — **Antiochiae:** stolica Syrji, u ujścia rzeki Orontes. — **Asiae:** kultura grecka rozszerzyła się z zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej na południe i w głąb Azji, prawie po Indje; początek tego rozwoju datuje się od wypraw Aleksandra Wielkiego. — 5. **Italia:** wpływy greckie na Italję rozszerzały się z Sycylji i południowej Italji, odkąd Rzymianie w wojnie z Pyrrhusem i w wojnach punickich, szczególnie w drugiej, weszli w styczność z bogatemi i wysoko stojącemi kulturalnie miastami greckiemi tych obszarów. Za czasów Cycerona miasta te już podupadły, podobnie jak i miasta latyńskie. — **Tarentini:** mieszkańcy miasta Tarentum (-ī, n.) na południowem wybrzeżu półwyspu Japygijskiego (Kalabryjskiego). — **Locrenses:** Lokrowie Epidzefyryjscy, w kraju Brutjów. — **Regini:** mieszkańcy miasta Regium (-ĭī, n.) na północnem wybrzeżu cieśniny Messyńskiej. — **Neapolitani:** mieszkańcy miasta Neapŏlis (-is, ż.) na wybrzeżu Kampanji, u stóp Wezuwjusza. — **hospitio:** grecki zwyczaj zawierania przyjaźni, zwykle dziedzicznej, między gospodarzem a gościem. Gość korzystał w czasie gościny z opieki prawnej ze strony gospodarza, odjeżdżał obdarzony; w własnym kraju był obowiązany do podobnych świadczeń na rzecz swego dawnego gospodarza, o ile tenże przybył do jego kraju. — **Mario consŭle et Catŭlo:** w r. 102 przed Chr.; consŭle w l. p. ze względu na nierównie ważniejszą historycznie postać Marjusza (por. życiorysy Cezara i Cycerona oraz objaśnienia rzeczowe do Cic. in Cat. I i Sall. BC 6). Według 9, 19 Archjasz (podówczas

niespełna 20-letni młodzieniec) opiewał zwycięstwa Marjusza nad Cymbrami i zyskał sobie względy sędziwego wodza i przywódcy stronnictwa wolnomyślnego. Zresztą, jak Cycero przyznaje (9, 19), i jak powszechnie było wiadomo, Marjusz, syn chłopa z Arpīnum w kraju Wolsków, przyłączonym do Latium, nie znał języka greckiego i nie miał najmniejszego zrozumienia dla sztuki greckiej. W w. II przed Chr. Wolskowie mówili jeszcze własnym językiem. Quintus Lutatius Catŭlus był nietylko towarzyszem zwycięstw Marjusza, ale i wybitnym miłośnikiem literatury. Dokoła jego postaci kupiło się drugie po kole Scypionów (trzecie: koło Mecenasa) koło literatów, stylistów i estetów. Koła te torowały dostęp kulturze greckiej do umysłowości rzymskiej. Gdy Catŭlus ojciec należał do kierunku postępowego, chociaż nie odrywał się od optymatów, syn jego, wspomniany 3, 6, był przywódcą optymatów. — **Lucŭlli**: Lucius Licinius Lucullus, w r. 103 propretor na Sycylji w wojnie z niewolnikami, i dwaj synowie jego, Lucius i Marcus. Archjasz towarzyszył Markowi na Sycylję i za jego poparciem uzyskał w drodze powrotnej obywatelstwo miasta Heraklei. Z Lucjuszem odbył wiele podróży do Grecji, Afryki, Azji i w r. 74 był świadkiem zwycięstw Lucjusza w drugiej wojnie mitradatejskiej. — **praetextātus**: por. obj. rzecz. do Ov. Żale IV 28—29; to znaczy, nie liczył jeszcze 20 lat życia. — 6. **Q.**(uintō) **Metellō illi Numidĭcō**: Quintus Metellus, poprzednik Marjusza w zwycięstwach nad Jugurtą (109—108), otrzymał przydomek Numidĭcus, potem wygnany przez popularów; syn jego zabiegał tak gorliwie o odwołanie ojca z wygnania, że nazwano go przydomkiem Pius; dlatego Cycero stawia ten przydomek w positio praegnans między: eius, a: filĭō. — **M. Aemilĭō**: Marcus Aemilius Scaurus, optymata, mowca i pisarz. — **L. Crassō**: Lucius Crassus, obok Antonjusza starszego i Hortenzjusza, najwybitniejszy mowca z okresu przedcycerońskiego. — **Drusum**: Marcus Livius Drusus, trybun ludowy i poplecznik sprawy Italików w przededniu wybuchu wojny ze sprzymierzeńcami. — **Octavĭōs**: ród, z którego wyszedł przyszły cesarz August. — **Catōnem**: może ojciec Katona Młodszego, z gens Porcia. — **Hortensiōrum**: Hortensii, ród pochodzenia etruskiego; najwybitniejszy członek tego rodu, Quintus Hortensius Hortălus, był nauczycielem a następnie współzawodnikiem Cycerona w wymowie.

4. **Heraclēam**: Heraclēa (-ēae, ż.) miasto w Lukanji. — **aequissĭmō iure ac foedĕre**: aequissĭmo oznacza, jako elatīvus: miasto, mające niemal zupełnie równe (obywatelstwu rzymskiemu) prawa, jako civĭtas socia, foederāta. Miasta italskie pozostawały, do wojny ze sprzymierzeńcami, w różnym stosunku do Rzymu; wzamian za samorząd musiały, na podstawie przymierza (foedus, -ĕris, n.), dostarczać konnicy na wyprawy wojenne, nadto niektóre miały prawo głosowania (ius sufragĭī), t. zn. obywatele ich mogli głosować w Rzymie, na komicjach, narówni z ludnością stołeczną; ius conubĭī zezwalało na małżeństwa mieszane między sprzymierzeńcami a Rzymianami; najwyżej stało ius Latīnum; por. Liv. XXII 7, obj. rzecz. — 7. **Silvāni lege et Carbōnis**: retoryczne przestawienie szyku wyrazów. Trybunowie ludowi Marcus Plautĭus Silvanus i Caius Papirĭus Carbo przedstawili w r. 89 (t. j. pod koniec wojny ze sprzymierzeńcami) zgromadzeniu ludowemu wniosek, mający na celu częściowe zaspokojenie życzeń sprzymierzeńców. Wnioski wolnomyślne, lub wprost rewolucyjne, nie miały widoków powodzenia w senacie i przechodziły często na zgromadzeniach ludowych w formie plebiscĭtum. — **apud praetōrem**: to zn. tylko ci, którzy osobiście przybyli do Rzymu. Pretor miejski prowadził listy obowiązanych

do służby wojskowej. — 8. **Gratti**: Grattius, bliżej nieznany oskarżyciel Archjasza. — **tabŭlas publĭcas**: listy obywateli. — **Italĭcō bellō**: wojna ze sprzymierzeńcami (91—88). — **municipĭī**: municipĭum (-ĭī, n.) miasto prowincjonalne italskie, mające własny senat (decŭriōnes) i edylów. — **idem dicis**: słowa te nie mogły znajdować się w bruljonie mowy, naszkicowanym przed rozprawą. Cycero mógł je dodać dopiero po mowie oskarżyciela, kiedy sam odpowiadał, a następnie, czyto z pamięci, czy na podstawie stenogramu, powtórzyć je w tekście wykończonym do ogłoszenia.

5. 9. **Appi**: Appĭus Claudĭus Pulcher, ojciec Klodjusza, pretor w r. 89, zapewne dopuścił się czynów nieuczciwych, skoro w r. 86 został w rugach cenzorskich usunięty z senatu. — **Gabinĭī**: Publius Gabinĭus Capĭto, pretor w r. 89, zasądzony następnie za zdzierstwa, popełnione w prowincji achajskiej. — **L. Lentŭlum**: Lucius Lentŭlus, pretor w r. 89. — **ad iudĭces**: widocznie zarządzono później quaestio de civitāte. Ludzie, którzy nie przybyli na czas z prowincji do Rzymu, w myśl Lex Plautia Papiria, później usiłowali podstawić na listach pretorskich swoje imiona w miejsce innych zapisanych (litūra). Quaestio była połączona z kontrolą list pretorskich, niebardzo, jak ze słów Grattiusa i Cycerona wynika, wiarogodnych: ważność zgłoszenia na liście pretora zależała nietylko od sumienności samego pretora, lecz także od prawdziwości zeznania zapisywanego, ponieważ pretor nie mógł sprawdzić, czy zgłaszający się był istotnie zapisany na liście obywatelskiej miasta prowincjonalnego, skąd się zgłaszał. Gdy uwzględnić ponadto wspomniane nieporządki w listach cenzorskich, widzimy, że ustanawianie trybunałów de civitāte tłumaczyło się małodusznością plebsu stołecznego, a nie mogło nałożyć hamulca rozwojowi miasta Rzymu w państwo rzymskie. — **A. Licinĭī**: Auli Licinii. Cycero nazywa Archjasza jego nowem nazwiskiem, ażeby zaakcentować jego prawa do obywatelstwa rzymskiego. — 10. **non gravāte**: nadawanie obywatelstwa w miastach greckich ustaliło się za przykładem Aten, gdzie również zrazu stwarzano wiele utrudnień, przez co obywatelstwo nabrało znaczenia honorowego. — **Papĭam**: trybun Caius Papĭus wniósł w r. 65, drogą plebiscytu, lex Papĭa de civitāte. — 11. **Romānā**: jedna z liczniejszych (znamy jeszcze dwie starsze) próbek szykany przeciw zwolennikom prawdziwego państwa rzymskiego, a nie ustroju kolonjalnego. — **Iulĭō et Crassō**: Lucĭus Iulĭus Caesar i Publĭus Licinĭus Crassus, cenzorowie w r. 89, nie mogli przeprowadzić regularnego szacowania, ponieważ w tym samym roku u wszystkich pretorów zgłaszali się tłumnie Italicy celem zaciągnięcia się na listy obywatelskie; dopiero kto był uznany za obywatela, mógł poddać się szacowaniu (eum, qui sit census, ita se iam tum gessisse pro cive). Nieporządki te tłumaczą się nieprzystosowaniem małych urządzeń mieszczańskich do potrzeb wielkiego państwa, jakiem Rzym stawał się podówczas. Jednakże w słowach nullam popŭli partem tkwi pewna przesada retoryczna. — **testamentum saepe fecit**: Rzymianin sporządzał testament zaraz po dojściu do pełnoletności, a z biegiem czasu zastępował go coraz nowszemi opracowaniami; zwłaszcza sporządzano testamenty przed podróżami i wyprawami wojennemi. — **in beneficĭis**: namiestnik zabierał z sobą na prowincję najbliższych przyjaciół w kohorcie przybocznej. Często towarzysze namiestnika liczyli na wzbogacenie się na prowincji. Jeżeli nie było sposobności ku temu, namiestnik po powrocie, w rachunkach przedkładanych z okresu namiestnictwa skarbowi państwowemu (aerarium), zalecał swoich towarzyszów do wynagrodzenia za zasługi oso-

biste (beneficia). Uchodziło za dowód nieskazitelności namiestnika, jeżeli dochody jego kohorty przechodziły przez kontrolę skarbową. — Prawo rozporządzania majątkiem (znajdującym się w Rzymie), dziedziczenia, korzystania z hojności państwa, przysługiwały tylko obywatelom rzymskim. Cycero udowadnia, że Archjasz wykonywał praktycznie prawa obywatelskie, ponieważ prawodawstwo rzymskie przewidywało nabycie jakiegoś prawa drogą dłuższego wykonywania go w praktyce. Sztuka wymowy sądowej starała się wyczerpać wszystkie naraz środki dowodzenia, gdy logicznie dowód, że Archjasz praktycznie uzyskał prawa obywatelskie, miałby miejsce dopiero wtedy, gdyby obrońca nie był w stanie udowodnić, że takie prawo klient jego nabył w sposób legalny. Także fakt praktycznego wykonywania praw obywatelskich dowodzi pośrednio, że władze już uznawały Archjasza za obywatela rzymskiego. Rozumie się, że w mowie rzeczywiście wygłoszonej ta część musiała wypaść obszerniej i szczegółowiej. Cycero musiał dowieść, że Archjasz wykonywał prawa, a to dokładnem wyłuszczeniem okoliczności i powołaniem się na świadków; tem więcej, że część ta jest odpowiedzią na zarzut oskarżyciela, jakoby Archjasz nigdy dotychczas nie występował w charakterze obywatela rzymskiego. Natomiast nie dowiadujemy się, w jaki sposób oskarżyciel dowodził, że przyjaciele Archjasza nie mieli go za obywatela. Zapewne Grattius przedstawiał, że tylko dzięki patronatowi rodów możnych Archjasz uzyskał pewną swobodę postępowania na gruncie rzymskim. Brak również odpowiedzi Cycerona na ten zarzut. Widzimy więc, że mowa ogłoszona różni się od mowy wygłoszonej, która była o wiele bardziej rzeczowa i techniczna. W opracowaniu książkowem Cycero rozwija charakter literacki mowy, a osłabia techniczny; słusznie, bo czytelnicy nie zajmowali się zagadnieniami prawniczemi, ani szczegółami życia prywatnego jednostek, a zato zważali na zawartość moralną i opracowanie artystyczne.

6. 12. **strepĭtū... convicĭō**: rozprawy odbywały się często na miejscach otwartych, gdzie trzeba było wysilać głos, a nadto dolatywał rozgwar od audytorjum i z ulicy. W mowach ogłoszonych znajdujemy niewiele śladów altercatiōnes, t. j. żywej wymiany słów między oskarżeniem a obroną, albo świadkami a patronami; wiemy jednak, że przychodziło do ostrych lub dowcipnych utarczek słownych i ceniono obrońców, którzy w takiej, często nie dającej się przewidzieć, szermierce celowali przytomnością umysłu i pogotowiem języka. — **in tantā varietāte rerum**: podręczniki wymowy sądowej domagają się od przyszłych mowców możliwie wszechstronnego wykształcenia, ponieważ materja sądowa mieści w sobie wszystkie możliwości; mowcy sądowi występowali także w sprawach politycznych, nawet poza sądem, a nadto uchodzili za powołanych do wszelkich przemówień publicznych; wielu zajmowało się różnemi gałęziami piśmiennictwa. Do dziś dnia w państwach, gdzie puścizna starożytna trwa w urządzeniach publicznych, palestra pozostaje w bliskich związkach z trybuną parlamentarną, publicystyką, literaturą. — **commŏdō**: adwokatura nie była uważana w Rzymie za zawód ani urząd, ale za przysługę światlejszego i możniejszego obywatela wobec przyjaciół, a w szerszym sensie, za powinność ludzką wobec pokrzywdzonego. To bardzo szlachetne pojęcie miało społecznie szkodliwe następstwa, bo uzależniało lud od patrycjuszów, znających z tradycji rodzinnej prawo niespisane. — 13. **mihi egŏmet**: Cycero słynął z niestrudzonej pracowitości. Sam powiada gdzie indziej, że do 50-go roku życia nie zaznał odpoczynku ani wygody. W rozwoju

cywilizacji i kultury starożytnej pracowitość odgrywa rolę, dającą się dopiero odmierzyć na losach ludów, których zaledwo imię przekazało się historji, a jednak znanych z wygodności i wystawności życia. — **alveōlō**: jako kości do gry używano części składowych stosu pacierzowego mniejszych zwierząt. — **crescit**: starożytni często uczą, że rozległa lektura karmi umysł przyszłego mowcy i pomnaża jego zasób słowny. — 14. **laudem atque honestātem**: mowa o dziełach filozoficznych i historycznych. Cycero w tej chwili nie ma na myśli samego poety Archjasza, ale, podobnie jak w piśmie „O mowcy", broni ogólno-literackiego charakteru wymowy. Filozofja i historja liczą się w starożytności do literatury; podobnie jest jeszcze i dziś w krajach zachodnich.

7. 16. **divīnum homĭnem Africānum ...C. Laelium, L. Furium**: Scypjo Afrykański Młodszy, zwycięzca w trzeciej wojnie punickiej, zdobywca Koryntu i Numancji, pozostawał pod silnym wpływem pojęć kulturalnych greckich. Wszyscy trzej należeli do najwybitniejszych członków t. zw. koła Scypjonów (inni członkowie: filozof grecki Panaitios, historyk grecki Polibjusz, komedjopisarz rzymski Terentius, satyryk Lucilius). Cycero znał dążności koła Scypjonów z tradycji ustnej (por. quem patres nostri vidērunt), a najsilniejszy wyraz dał im w piśmie Somnium Scipiōnis; i często gdzie indziej uważa się za spadkobiercę idei, wyhodowanych w kole Scypjonów. — **M. Catōnem**: Marcus Porcius Cato Maior albo Censorius napisał dla syna encyklopedję wychowawczą; głównie był mężem stanu, wodzem i mowcą w senacie i sądzie, dopiero na starość miał uczyć się po grecku, co nie jest prawdą, bo mowy jego wykazują doskonałą znajomość retoryki greckiej, której zresztą aż do czasów Cycerona uczono tylko po grecku. — **adversis perfugium**: głównie filozofja; ale i Tucydydes, Ksenofon i Cycero po klęskach życia publicznego tem żarliwiej poświęcali się różnorodnej działalności pisarskiej.

8. 17. **Rosci**: Quintus Roscius, sławny aktor komiczny, nauczyciel Cycerona (mowcy kształcili się w mimice). Archjasz napisał poemat na cześć Roscjusza. — 18. **eandem rem dicĕre**: sztuczka uprawiana w szkołach retorycznych; dalszy dowód, że Archjasz był nietylko poetą, ale i retorem, co zresztą potrzebne mu było do utrzymania się, zanim dorobił się majątku dzięki poparciu patrycjuszów rzymskich. — **Ennius**: Quintus Ennius z Rudiae w Kalabrji, pierwszy wielki poeta narodowy rzymski, autor epopei narodowej Annales (zachowanej tylko w urywkach), tragedyj i komedyj (słabszych), oraz innych różnej formy i treści utworów. W epoce Cycerona i Wergilego Annały Ennjusza były najpopularniejszą lekturą w Rzymie i na prowincji. Cycero z zamiłowaniem rozczytywał się w starszej literaturze rzymskiej: jemu też zawdzięczamy najwięcej przytoczeń z niej. — 19. **voci**: w postaci echa. — **bestiae**: Cycero ma na myśli opowiadania o Orfeuszu i Arjonie. — **Homērum**: może już Cycero znał przytaczany do dziś dnia we wstępach do dzieł Homera dwuwiersz grecki: siedm miast sprzecza się o pochodzenie Homera, Smyrna, Rodos, Kolofon, Salamis, Chios, Argos, Ateny. — **Colŏphon** (-ōnis, ż.): miasto eolskie na środkowo-zachodniem wybrzeżu Azji Mniejszej. — **Chĭī**: mieszkańcy wyspy Chios, przy północno-zachodniem wybrzeżu Azji Mniejszej. — **Salaminĭī**: mieszkańcy miasta portowego Salāmis na Cyprze (brzeg południowy). — **Smyrnaei**: mieszkańcy Smyrny, miasta jońskiego na środkowo-zachodniem wybrzeżu Azji Mniejszej, nieco na północ od Kolofonu.

9. **Cimbrĭcas:** por. 3, 5. — **durior:** por. 3, 5. — **Themistŏclem:** por. obj. rzecz. do Nep. Żyw. Tem. — 20. **L. Plotium:** Lucius Plotius, z pochodzenia Gall, otworzył pierwszą łacińską szkołę retoryczną, ku niechęci patrycjuszów, którzy obawiali się, aby lud nie uwolnił się z pod ich patronatu sądowego. Celtowie pozostawali pod bezpośrednim wpływem kultury greckiej i uczynili wiele, w ciągu I w. przed Chr., dla unarodowienia jej w Rzymie i świetniejszego przez to rozwoju literatury ojczystej. Tyle Rzym zawdzięczał swoim nieuznanym obywatelom z prowincji. — **Mithridatĭcum vero bellum:** druga wojna z Mitradatesem, królem Pontu, 74—63 r. Mithradātes, podobnie jak za czasów Hannibala Antjoch Wielki, nosił się z myślą wielkiej rozprawy Wschodu greckiego z Zachodem rzymskim. Wcześniejsze fazy tej odwiecznej walki Wschodu z Zachodem wymienił i opisał Herodot. — **totum:** Lucullus dowodził tylko przez 5 pierwszych lat w wojnie przeciw Mitradatesowi. — **Pontum:** por. obj. rzecz. do Nep. Żyw. Han. 10. — **Armeniōrum:** Armenĭī, mieszkańcy kraju, leżącego w wschodniej części Azji Mniejszej. Lucullus pobił pod Tigranokerta w Armenji, w r. 60, ogromne wojsko Tigranesa. — **urbem Cyzicenōrum:** Cyzĭcus (-ī, ż.) miasto doryckie w Propontis, na północno-zachodniem wybrzeżu Azji Mniejszej. — **Tenēdum:** Tenēdus (-ī, ż.) wysepka na południowy wschód od Dardanelów. — 22. **Africānō superiōri:** Scypjo Starszy, pogromca Hannibala, por. obj. rzecz. do Nep. Żyw. Han. — **in sepulcrō Scipiōnum:** przy via Appia odkryto grób Scypjonów; sławny sarkofag ze starołacińskim napisem (elogĭum Scipionum) oraz tablice z innemi napisami nagrobnemi przeniesiono do Muzeum Watykańskiego; wspomnianej tu statuy nie znaleziono już; żaden ze znalezionych napisów nie tyczy ani Scypjona Starszego, ani Młodszego, ani obu Scypjonów poległych w Hiszpanji. — **huius:** Katona Młodszego, który widocznie albo należał do sędziów, albo znajdował się śród audytorjum. Cycero przez całe życie zabiegał, niezawsze z pomyślnym wynikiem, o względy tego niezwykle wielkodusznego, ale nieco dziwacznego arystokraty. — **Maxĭmi:** pluralis rhetorĭcus: ludzie, jak Maxĭmus...; mowa o Kwintusie Fabjuszu Maksymusie Kunktatorze, z czasów wojny z Hannibalem. — **Marcelli:** Claudius Marcellus, zdobywca Syrakuz w r. 212. — **Fulvĭī:** Marcus Fulvius Nobilior, zdobywca Ambracji w Etolji, opiewany w tragedji narodowej przez Ennjusza, towarzysza wyprawy; także Fabjusza sławił Ennjusz w Annałach.

10. **Rudīnum:** por. obj. rzecz. do 8, 18. — 23. **Graeca leguntur...:** językiem greckim mówiono i pisano na wszystkich wybrzeżach morza Śródziemnego; w Azji znajomość literatury greckiej docierała do Mezopotamji. Był to więc jedyny ówczesny język światowy, gdy łaciną, poza Italją, posługiwano się tylko w urzędowaniu i to czasem tylko częściowo, w nagłówkach edyktów i wyroków. Dlatego Rzymianie, dbając o światowy rozgłos swych czynów, jednali sobie poetów, retorów i historyków greckich. Lecz Grecy nie zajmowali się literaturą rzymską, natomiast więcej historją. — 24. **scriptōres:** t. zw. scriptores rerum Alexandri Magni; z nich korzystali późniejsi historycy zachowani, jak Arrianos; między historykami Aleksandra Wielkiego znajdowali się: Kallisthenes, siostrzeniec Arystotelesa (wychowawcy Aleksandra Wielkiego), stracony na rozkaz Aleksandra Wielkiego, i admirał Nearchos. Pod imieniem Kallisthenesa zachowała się historja Aleksandra Wielkiego; jednakże jest to późne fałszerstwo. — **Sigēō:** Sigēum (-ī, n.), przylądek w Troadzie. — **Magnus:** t. j. Pompeius, otaczał się chętnie retorami, gramatykami, historykami i filozofami greckimi. —

rustĭcī: Cycero mówi o bohaterach dawniejszej rzeczypospolitej, gospodarzach na roli i wodzach w boju; rolnictwo należało do najstarszych tradycyj narodowych rzymskich; po zdobyciu prowincyj, urodzajniejszych w zboże i oliwkę, rolnictwo w Italji przestało popłacać i nowsi bohaterzy rzucili się do przemysłu, handlu, lichwy i spekulacyj budowniczych; ale zawsze wspominano z rozrzewnieniem czasy Cyncynata. — 25. **Sulla**: por. obj. rzecz. do Sall. BC 6. — **Hispānos et Gallos**: Cycero nie żywił cieplejszych uczuć dla nowych obywateli z Italji północnej i Hiszpanji wschodniej; tymczasem oba ludy miały położyć koło literatury rzymskiej zasługi niemniejsze od dorobku przybyszów z Italji środkowej i południowej; był to jednak ruch zbyt świeży, by Cycero, niechętnie usposobiony dla nowości, mógł za nim nadążyć. — 26. **Q. Metellō Pīō**: por. 3, 6, obj. rzecz. — **Cordŭbae**: Cordŭba (-ae, ż.) miasto w północnej połaci Hiszpanji Baetĭca (południowa część Hiszpanji). Niebawem Hiszpanja wydała pisarzów tej miary, co filozof Seneka, poeta Lukan, retor Kwintyljan, pisarz epigramatów Marcjalis.

11. 27. **Decĭmus Iunĭus Brutus**: zwycięzca Luzytanów (na półwyspie Pirenejskim), opiewany przez Luciusa Acciusa (II w. przed Chr.), największego tragedjopisarza starszej literatury rzymskiej. Brutus ufundował ze zdobyczy wojennej świątynię Marsa przy cyrku Flaminijskim i kazał wypisać na niej kilka wierszy z poematu Akcjusza; z tego ustępu wynika, że nadto istniały napisy pod figurami; albo też l. mn. templōrum tłumaczy się przesadą retoryczną. — **Aetōlis... Ennīō... Fulvius...**: por. 8, 18. 9, 22, obj. rzecz.; widocznie ufundował z łupów świątynię Muz. — **Musārum delŭbra**: pl. rh. — 28. **in consulātū nostrō**: t. j. ubezwładnienie spisku Katyliny; por. obj. rzecz. Cic. in Cat. I. Cycero sam pisał o dziejach swego konsulatu po grecku i po łacinie, prozą i wierszem, i zachęcał do tego samego swoich przyjaciół greckich i rzymskich. Próby samego Cycerona nie przyniosły mu sławy ani historyka, ani poety, przyjaciele zadowalali się krótkiemi rysami albo tylko obietnicami.

12. 31. **tabŭlis Metelli**: por. obj. rzecz. na wstępie i do 4, 8. — **semper ornāvit**: t. j. Marjusza wojnę z Cymbrami, Lukullusa wojnę mitradatejską i Cycerona rozprawę z Katyliną (w zaczątkach). — 32. **pro meā consuetudĭne brevĭter simplicitérque**: mowcy sądowi zawsze obiecują nie nadużyć ani cierpliwości, ani władz umysłowych sędziego przysięgłego, ale niezawsze obietnicy dotrzymują. — **ab eō**: mowcy greccy nie zwracają się nigdy do urzędnika, przewodniczącego trybunałowi. W Rzymie zawisłość od pretora była większa. Cycero we wcześniejszych mowach o wiele więcej zwraca się do pretora, niż do sędziów, dopiero zczasem wraca do wzorów greckich, być może głównie w opracowaniu pisemnem.

Cicero, Epistŭlae ad Quintum fratrem III, 1

Q.: **Quintō**: Quintus Tullius Cicĕro (102—43), młodszy brat mowcy, legat Cezara w Galji i Brytanji (54—52); jak mowca, zamordowany w r. 43. Zajmował się poezją, a także napisał w r. 64 prozą rady dla mowcy, starającego się o konsulat (commentariōlum petitiōnis, zachowane). Wśród listów mowcy do Attyka zachowały się 4 krótkie listy Kwintusa (3 do sekretarza mowcy, Tirona, 1 do mowcy); osobno mamy 3 księgi listów mowcy do brata (Epistŭlae ad Quintum fratrem) — **s.**: por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b., obj. rzecz.

1. 1. **in Arpināti:** sc. fundō lub praediō. Arpinás (z Arpinātis, gen. -ātis) sc. fundus, włość rodzinna Cycerona, koło miasta Arpīnum (-ī, n.) dziś Cívita Vecchia), w północno-wschodniej części Latium, dawnym kraju Wolsków, u ujścia rzeczułki Fibrenus do wielkiej rzeki Liris. Na domniemanych ruinach willi Cycerona wznosi się obecnie klasztor San Doménico. Cicero miał najmniej 8 will, przeważnie nad morzem; najsławniejszą była willa w Tuscŭlum (dziś Frascati), Tusculānum (sc. praedium); nadto miał wiele domów w Rzymie i w miastach prowincjonalnych. Majątek jego ruchomy wynosił wiele set miljonów sestersów. — **In Maniliānō:** sc. fundō albo praediō; włość w okolicy Arcanum (między Arpīnum a Aquīnum), należąca dawniej do Maniljusza, obecnie do Kwintusa Cycerona. — **Diphĭlum:** Diphĭlus (-ī, m.), Grek, architekt. — **balneāria:** balneāre (-āris, n.) albo balnĕum (-ī, n., wyraz grecki) łazienka. W willi składała się ona z wielu ubikacyj (stąd l. mn.): np. garderoby (apodyterium), łaźni ciepłej (tepidarium), gorącej (caldarium), parówki (assum), łaźni zimnej (frigidarium lub Laconĭcum) i basenu do pływania (piscīna); nadto mogły być: gabinet do nacierania oliwą (unctorium) i sala łazienkowa do gry w piłkę (sphaeristerium). Ogrzewanie wody i łazienek odbywało się przy pomocy rur, biegnących pod posadzką i wewnątrz ścian dolnych, t. zw. hypocausta. Największy luksus panował w tych urządzeniach za cesarza Nerona, ale jeszcze w wieki później cesarze rzymscy (Karakalla 211—217, Dioklecjan 285—305, Konstantyn 312—327) wznosili monumentalne (przechodzące ogromem jakiekolwiek znane dziś w Europie budowle) łazienki (Thermae) dla ludu. — **ambulatiōnem:** ambulatio (-ōnis, ż., od ambulare, -āvi, -ātum, przechadzać się): krużganek do przechadzek. — **aviarium** (-ĭī, n.): kurnik. — **Villa:** por. Terlikowski-Szczerbański, str. 79, Szczepański, str. 352. Willa rzymska w czasach schyłku rzeczypospolitej i za cesarstwa przedstawiała połączenie starego domu rzymskiego (z atrium, wielką salą środkową, krytą, otoczoną małemi pokoikami, cubicŭla, wśród których były pokoje większe: tablīnum i cenatiōnes czyli triclinia) z domem greckim z okresu hellenistycznego (z perystylem, t. j. małym dziedzińcem wewnętrznym, otwartym, otoczonym kolumnadą, z pokoikami wokół). Perystyl znajdował się wtyle za domem rzymskim. Takie połączenie 2 domów powstało na wzór domu hellenistycznego z dwoma perystylami, jeden za drugim. Wille zamożniejszych, jakie opisują listopis rzymski, Plinius Młodszy, filozof Fabianus i poeta Statius (I w. po Chr.), oraz wille cesarzy (np. Hadrjana w Tívoli) przedstawiały nagromadzenie najrozmaitszych budowli, połączonych między sobą lub oddzielnych, z bibljotekami, palestrami, gimnazjami, nierzadko kilkoma teatrami, torem wyścigowym, jeziorami naturalnemi lub sztucznemi. Rozkładano wille po obu stronach rzeki, łącząc obie strony kilku malowniczemi mostkami, lub zwykle nad morzem, by mieszkańcy willi mieli możność zarazem kąpieli sztucznej i naturalnej. Wśród zabudowań, nierzadko w samych pokojach, wznosiły się cieniste drzewa, biły fontanny, a strugi wody źródlanej przewijały się tafelkowanemi kanalikami przez sale wykładane wielobarwnemi marmurami. Dbano, by willa miała zarazem słońce ze wszystkich stron i ustronie leśne, park pełen posągów i grot sztucznych, wybrzeże, zapewniające przewiew orzeźwiający, ale także i konfort wielkomiejski. Niedziw, że z pierwotnego zabudowania folwarcznego, jakiem była zrazu w Italji, przerodziła się willa w czarujące i w wszelkie zbytki wyposażone ustronie, aby następnie stać się, u schyłku starożytności, zarodkiem miasta (por. fr. ville miasto). —

pavimentata portĭcus: perystyl opatrzony w posadzkę mozaikową (pavimentum, -ī, n., pierwotnie klepisko, ubite z gliny; potem pavimentāre znaczy układać sztuczną posadzkę, do czego byli osobni rękodzielnicy, zwani pavimentarii). Mozaikę, znaną także Grekom, Rzymianie rozwinęli do granic niepojętego wprost zbytku, tak co do różnorodności technik, jak i kosztowności materjału; zczasem posiadał je najskromniejszy dom rzymski. Za czasów Cycerona mozaiki należały jeszcze do rzadszego zbytku; głównie kładło się je w cenacŭla. Mozaika w otwartym perystylu świadczy, że willa, chociaż niewielka (miała jedną ambulatio), należała do zbytkownych (por. summam dignitātem habēbat wyglądała bardzo godnie). — **denĭque:** widocznie za poprzednich odwiedzin, kiedy perystyl nie był jeszcze wykończony i nie miał mozaiki, mowca odniósł mniej korzystne wrażenie. — **columnae polĭtae sunt:** Rzymianie, o ile nie używali kolumn greckich (głównie stylu korynckiego), ograniczali żłobkowanie (kanelaturę) do dolnej części kolumny, a później usunęli żłobkowanie zupełnie, zwłaszcza gdy do sporządzania kolumn zaczęli używać granitu lub porfiru egipskiego, t. j. materjału bardzo twardego, który z trudnością dopuszczał dłuto, a zato dawał się pięknie polerować; także marmury barwne, ulubione przez Rzymian, dawały piękniejsze efekty na gładkiej i świecącej powierzchni. W willach skromniejszych zastępowano marmur cegłą albo wprost drzewem, malując je od dołu na czerwono, a gipsując część górną. — **Camĕrās:** camĕra (-ae, ż.) sufit, strop. Stropy miały ozdoby ze stiuku, malowidła, lub były rżnięte z drogich rodzajów drzewa w kasetony. Z tych i następnych uwag wynika, że mowca uchodził za znawcę sztuk pięknych. — 2. **neque rectas neque ē regiōne:** ani prostopadle (co mierzyło się pionem, perpendicŭlum, -ī, n., por. perpendykuł, wahadło zegarowe), ani w linji (wytyczanej prostomierzem czyli linĕa, -ae, ż.). Grecy dbali więcej o proporcje (por. umiary w budowie Partenonu), a mniej o symetrję (nieregularny zarys Erechtejonu na Akropolis). — **Caesius:** M. Caesius (-ĭī, m.), architekt miejski (aedīlis, -ĭs, m., por. aedes, -is, -ium, ż.) w Arpinum, zaufany Cycerona; mowca sam zapewnił mu to stanowisko, jak i synowi swemu i synowcowi, zapewne ze względu na liczne wille Cyceronów w okolicy (górskiej).

2. 3. **in Fufidiānum:** sc. fundum. Fufidii, rodzina rycerska, jak Cyceronowie, w Arpinum; jeden z nich był także architektem miejskim w Arpinum; widocznie budowali ze znawstwem. Brat mowcy zamierzał nabyć włość od jednego z nich. Cień (umbrosiorem) i źródła (aquam profluentem), rzecz na południu rzadsza niż u nas, stanowiły zalety letniska rzymskiego. — **iugĕra:** iugĕrum (-ī, n.) morg, $2^1/_2$ *km*²; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 87, Szczepański, str. 458—459. 50 iugĕra = 125 *km*², czyli folwark do pasania (prata, od pratum, -ī, n., łąka). Rzymianie w tych czasach nie siali już zboża w większej ilości, gdyż taniej otrzymywali je z prowincyj, lecz zamieniali Italję w bezludne pastwiska pod hodowlę bydła. — **irrigatūrum:** ir- (z in-) rigare (-āvi, -ātum) nawadniać. Hodowanie roślinności na południu jest możliwe tylko przy stosowaniu sztucznej sieci kanalików nawadniających. Kanaliki takie, biegnące na długości kilometrów, zachowały się gdzie niegdzie (np. na Sycylji, w okolicy Syrakuz) po dziś dzień w użytku. — **melius intellĕgo:** Cycero nie przyznaje się do wiadomości czysto techniczno-gospodarskich. — **salientĭbus:** sc. aquis; saliens (-entis, imiesł. cz. ter. str. cz. r. ż., od salīre, salŭi, saltum, skakać) sc. aqua fontanna.

7. 25. W zakończeniu listu Rzymianie często zamieszczali zwroty grzecznościowe, jak: vale, cura ut valĕas, da opĕram ut valĕas, fac valĕas meque ames, etiam atque etiam vale, i t. p.

Cicero, Epistŭlae ad Atticum II, 1

Attĭcō: Titus Pomponius Attĭcus (109—32), najbliższy przyjaciel Cycerona (zachowało się XVI ksiąg Listów mowcy do niego), żył przeważnie w Atenach, trzymając się zdala od spraw publicznych. Napisał zarys chronologiczny historji rzymskiej, p. t. Annālis (sc. liber) i wydał album portretów mężów sławnych z odpowiednim epigramem pod każdą podobizną; pisma jego przepadły. Nepos napisał jego życiorys (por. Wstęp do Neposa). Attykus zatrudniał swoich niewolników przepisywaniem rękopisów; Cicero więc powierzał mu rozpowszechnianie swoich pism. — **sal.**: por. Cic. ad Att. X 8 b, obj. rzecz.

1. 1. **Kal. Iuniis**: por. Ov. F. III 809, obj. rzecz.; list napisany w czerwcu r. 60. — **Antium** (-ĭī, n.): malownicze miasto w Latium nad morzem, 50 *km* na południe od Rzymu; Cycero miał tam willę. — **gladiatōres Metelli**: Metellus, przyjaciel Werresa (którego Cycero zaskarżył w r. 70 o zdzierstwa, popełnione w czasie pretury na Sycylji), wydał widocznie igrzyska (zapewne żałobne, na cześć zmarłego członka rodziny). Filozofowie rzymscy unikali demonstracyjnie igrzysk, jak stoicy greccy zwalczali teatr, co potem udzieliło się pisarzom chrześcijańskim. Podobnie w r. 54 Cycero bawił w Arpinum (por. Epp. ad Q. fr. III 1, 1) podczas igrzysk rzymskich. — **puer**: służący (z grecka). — **consulātus**: w r. 63, kiedy Cycero ocalił Rzym przed sprzysiężeniem Katyliny, co słusznie, ale nieumiarkowanie, starał się, osobiście i przez drugich, przekazać potomności. — **L. Cossiniō**: Lucius Cossinius, zaufany Cycerona. — **horridŭla**: Cycero oczekiwał czegoś bardziej napuszystego, w tonie uroczystej historji. — **Isocrăti**: Isocrătes (-ĭs, m.; -ī, por. Nep. Żyw. Tem., tytuł, obj. jęz.), wielki pisarz grecki prozy ozdobnej (w. V—IV); uczniowie jego dali początek historji zabarwionej retorycznie (Efor i Teopomp); przenośnie (myrothecium, arcŭlae, pigmenta), wzięte z dziedziny kosmetyki, oznaczają dział krasomówstwa, t. j. historji retorycznej. — **Aristotĕlis**: Aristotĕles (-ĭs, m.), wielki filozof grecki (384—322/1), ze Stageiros na półwyspie Chalkidĭke, pisał w rzeczywistości stylem bardzo suchym; Cycero jednakże wychwala złoty strumień wymowy Arystotelesa; tu chce Cycero powiedzieć, że do retorycznych upiększeń dodał nieco rozważań filozoficznych. — **Corcȳrae**: por. Nep. Żyw. Tem. 2, obj. rzecz. — **strictim attigisti**: Cycero wypomina przyjacielowi, że nie dosyć skorzystał z ofiarowanych mu materjałów, innych, niż później doręczone mu opracowanie Cycerona. — 2. **Rhodō**: Rhodos (-ī, ż.), największa ze Sporad, poniżej Azji Mniejszej, skolonizowana przez Dorów, wówczas siedlisko sławnej szkoły wymowy rodyjskiej. Przebywał tam głośny filozof uniwersalny, Poseidonios, ur. w Apamei w Syrji, przyjaciel Cycerona, któremu mowca wiele w filozofji zawdzięcza. Poseidonios wymówił się grzecznostką, przyjętą przez wielkiego konsula z miłą naiwnością. — **conturbāvi Graecam natiōnem**: Rzymianie marzyli o prześcignięciu Greków także w piśmiennictwie. Sami Grecy uznali wyższość Cycerona nad swoimi mowcami; lecz w tym wypadku Cycero uległ łatwemu złudzeniu, gdyż ani w traktatach politycznych, ani filozoficznych Grekom nie dorównał. — **instābant**: Cycero wspierał wielu literatów greckich, oczekując od nich, zwykle napróżno, dzieł sławiących jego imię wierszem i prozą. Zależało mu bardzo na świecie czytelników greckich, obejmującym Azję po Eufrat, a nieledwo po Ganges, i Afrykę, od Nilu po Gibraltar; lecz Grecy nie chcieli zajmować się piśmien-

nictwem rzymskiem. — 3. **adulescentulōrum**: jak większość pisarzy, Cycero znajdował wielbicieli głównie wśród młodzieży. — **Demosthĕnes**: rodem z Aten (384/3—322), starał się, lecz przez długi czas nadaremnie, mowami swemi pobudzić Greków do obrony przed zakusami króla macedońskiego, Filipa. Przeciw samemu Filipowi Demostenes wystąpił 3—4 razy, ale także inne mowy jego, wygłoszone przy sposobności różnych pomniejszych kroków wojennych Filipa, zebrano w jedną całość p. t. Philippĭcae (sc. oratiōnes). Cycero później je naśladował w 14 mowach przeciw Antonjuszowi (In M. Antonium oratiōnum Philippicarum libri XIV, r. 44—43). — **consulāres**: Demostenes zrazu występował w procesach prywatnych, zanim przeszedł do demegoryj (mów w sprawach państwowych). Ponieważ był zwyczaj dzielić mowy Demostenesa na prywatne i publiczne, Cycero pragnie również z pośród własnych mów utworzyć osobny zbiór mów, które w czasie swego konsulatu wygłosił w sprawach państwowych. — **una**: Cycero wygłosił na początku konsulatu (r. 63) 4 mowy de lege agrariā przeciw Publiusowi Serviliusowi Rullusowi, popieranemu przez Cezara. Cezar pragnął utworzyć komisję, któraby miała prawo wywłaszczać grunta i przydzielać je bezrolnym. I-szą mowę Cycero wygłosił w senacie 1 stycznia (zachowany tylko koniec); II-gą i III-cią przed ludem; wcale nie znamy mowy IV-tej; słowa: sunt praeterĕa duae breves tyczą właśnie III-ciej i IV-tej mowy de lege agraria. — **tertia de Othōne**: Lucius Roscius Otho wniósł w r. 67 ustawę, przyznającą stanowi rycerskiemu 14 pierwszych rzędów na widowni w teatrach; senatorowie zajmowali orchestrę. Ustawa nie podobała się ludowi. Mowa nie zachowała się. — **quarta pro Rabiriō**: późniejszy legat galijski Cezara, Titus Labiēnus, z poduszczenia Cezara wniósł skargę przeciw staremu senatorowi Rabiriusowi, który przed 37-mu laty (w r. 100) miał zabić krwawego trybuna ludu, Appuleiusa Saturninusa, przywódcę band Marjusza. Zgładzenie Saturninusa było dziełem samoobrony senatu i przeciwko niemu to zwracał się właściwie Cezar. — **quinta de proscriptōrum filiis**: Lucius Cornelius Sulla (138—78), niemniej krwawy od swego przeciwnika, Marjusza, dyktator senatorski, usunął synów proskrybowanych przez się obywateli od urzędów. Cycero, stojąc po stronie Pompejusza i stronnictwa senatorskiego, był za utrzymaniem tej ustawy. Mowa nie zachowała się. — **sexta**: po roku konsulatu, Cycero winien był w r. 62 wyruszyć, jako prokonsul, do jednej z dwóch wyznaczonych prowincyj: albo Macedonji, albo Galji Cyzalpińskiej. Jednakże Cycero wolał administrację prowincji, wymagającą wyjazdu z Rzymu, odłożyć na później. I ta mowa również nie zachowała się. — **septĭma... decĭma**: por. Cic. In Cat. I, obj. rzecz. — **Nonis Decembrĭbus**: por. Ov. F. III 523, obj. rzecz.
2. 12. **Paetus**: Lucius Papirius Paetus, epikurejczyk, żył prywatnie, przez co zresztą nieznany. Brat jego (stryjeczny) nazywał się Servius Clodius i był wielkim znawcą starszej literatury rzymskiej.

Cicero, Epistŭlae ad Atticum IV, 1

Attĭcō: por. Cic. Epp. ad Att. II 1, tytuł, obj. rzecz. — **sal.**: por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, tytuł, obj. rzecz.
1. **nec fortiōrem**: gorzkie wymówki, zakończone ciepłemi wyrazami uznania. — **errōris**: Cycero po triumfalnym powrocie uważa (niesłusznie) swoją ucieczkę z Rzymu, w marcu r. 58, przed bandami Klodjusza za

niepotrzebną, zapominając, że concilium plebis skazało go następnie zaocznie na banicję połączoną z utratą mienia.
3. **fracta**: po ucieczce Cycerona Klodjusz zburzył dom mowcy na Palatynie; także wille uległy splondrowaniu.
4. **Pr. Nonas Sext.**: Pridie Nonas Sextīles, dzień przed Nonami (por. Ov. F. III 523, obj. rzecz.), t. j. przed 5-tym; Sextīlis (6-ty miesiąc, licząc od marca, pierwotnie pierwszego miesiąca w roku rzymskim), potem nazwany Augustus, od cesarza Augusta, sierpień. — **Dyrrachiō**: Dyrrachium (-ĭī, n.), dawniej Epidamnos (-ī, ż.) port w Ilirji (obecnie Durazzo), z którego zwykle przeprawiano się do Brundyzjum, miasta portowego w Kalabrji. — **lex**: konsul Lentŭlus Spinther i trybunowie Fabricius i Sestius, popierani przez Pompejusza, przeprowadzili szereg wniosków, oświadczających się za powrotem Cycerona; wreszcie comitia centuriata, pod osłoną band Milona, przyjęły wniosek senatu; z tą chwilą Cycero odzyskiwał pełnię praw obywatelskich. — **Nonis Sextilĭbus**: 5 sierpnia. — **Tulliŏla**: zdrobnienie od Tullia; ukochana córka Cycerona z pierwszego małżeństwa z Terencją. Wydana nieszczęśliwie zamąż za hulaszczego P. Corneliusa Dolabellę rozeszła się z mężem i przy narodzinach drugiego dziecięcia zmarła młodo w r. 45. Niepocieszony ojciec wybudował zmarłej wspaniałe mauzoleum. — **natālis Brundisīnae coloniae**: założenie kolonji rzymskiej w Brundisium, mieście niegdyś messapijskiem, przypada na r. 244. — **Salūtis**: Attykus odziedziczył świeżo dom w Rzymie na Kwirynale, wpobliżu świątyni Salūtis, poświęconej w r. 302. — **Ante diem III. Idus Sextīlis**: 11 sierpnia; por. Ov. F. III 523 i 774, obj. rzecz. — **Quinti**: por. Cic. Epp. ad Q. Fr. III 1, tytuł, obj. rzecz.; Kwintus z narażeniem życia zabiegał w Rzymie o uzyskanie powrotu dla mowcy. — **comitiis centuriātis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 22; Szczepański, str. 395—6; banicja (aquae et ignis interdictio) zaoczna uchodziła za rodzaj kary śmierci, niewymierzonej z powodu ucieczki skazanego; dlatego zniesienie jej należało do comitia centuriāta, jakkolwiek wyrok skazujący zapadł na concilium plebis. — **ornātus**: oznacza dekrety honorowe.
5. **nomenclatōri**: nomenclator (-ōris, m., od nomen, -ĭnis, n., i calāre, por. Ov. F. III 809, obj. rzecz.) woźny, którego zadaniem było znać po nazwisku wszystkich obywateli; nomenklatorzy pozostawali na służbie wybitniejszych Rzymian i towarzyszyli im, by w razie spotkania kogoś mniej znanego, poddać jego nazwisko, aby dostojnik mógł imiennie oddać pozdrowienie. Usługi nomenklatora były niezbędne w czasie ambĭtus przed wyborami. — **ad portam Capēnam**: brama w dawnym murze Serwjańskim, prowadząca do miasta od południa (z Kapuy) drogą Apjusza (via Appia), w okolicy Circus Maxĭmus i Palatynu, wtedy już wewnątrz miasta. Cycero drogą między Circus Maxĭmus a Palatynem udał się na południowo-wschodni koniec Forum a stamtąd Drogą Świętą przez Forum na Kapitol. — **Nonārum Septembr.**: 5 września. Mowa zachowała się: oratio post redĭtum in senātū.
6. **annōnae carĭtas**: z listu wynika, że Cycero za cenę powrotu przyrzekł poprzeć dążenia Pompejusza do odnowienia jedynowładztwa. Już poprzednio popierał w r. 67 ustawę Gabinjusza (lex Gabinia) i przemawiał w obronie ustawy Maniljusza (or. pro lege Manilia, w r. 66), które oddawały Pompejuszowi nieograniczoną władzę na wschodzie na lat 5, natomiast odmówił poparcia triumwiratowi, mimo zabiegów Cezara. Przyznanie Pompejuszowi ponownej dyktatury miało wyraźny charakter intrygi przeciw Cezarowi. Dwudniowa drożyzna w Rzymie mogła być istotnie

dziełem hurtowników zboża (ekwitów) na rozkazach Pompejusza; nie był to powód, wystarczający do przeprowadzenia ustawy, której ostateczne rozmiary, wiadome jedynie ajentom Pompejusza, zaskoczyły nieopatrznego mowcę. I wtedy jednak nie spostrzegł się Cycero, że padł ofiarą ukartowanej i szkodliwej dla państwa intrygi i że nadużyto jego konsularnej powagi do aktu terroru (por. 6 quod tuto se negarent posse sententiam dicĕre) przeciw samemu senatowi. W ten sposób Cycero, ledwo odpokutował dawne waśni z Cezarem, niepomny dwulicowej roli pyszałka-Pompejusza, bezwiednie poparł jego skryte zamysły, godzące zarazem w stronnictwo, na którego czele stał jako obrońca rzeczypospolitej właśnie Cycero. — **Clodii**: P. Clodius Pulcher, z senatorskiego rodu Klaudjuszów, przeszedł dobrowolnie do stanu plebejskiego, by zostać trybunem ludu; pozostając na usługach Cezara, zwalczał najzacięciej Cycerona i zagrażał na czele band zbrojnych jego życiu. Wkońcu (w r. 52) zginął zamordowany przez zausznika cyceronowego, Milona. — **Messallam et Afranium**: M. Valerius Messalla, konsul w r. 53, wiele razy pomawiany o przekupstwo, stronnik Pompejusza, przeciwnik Klodjusza. L. Afranius, konsul w r. 60, również oskarżony o przekupstwo, najżarliwszy stronnik Pompejusza, padł w wojnie afrykańskiej przeciw Cezarowi. — **senātūs consultum**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 27, Szczepański, str. 395. — **habŭi contiōnem**: wśród zachowanych mów Cycerona mowa II post redĭtum ad Quirītes nie zawiera niczego o władzy Pompejusza, natomiast III mowa pro domo ad pontifĭces rozprawia się z Klodjuszem w obronie ustawy; Klodjusz zarzucał jej, że przyszła do skutku przy pomocy terroru. — **dedērunt**: sc. contionem; zgromadzenie ludowe (contio, -ōnis, ż., od con-venīre schodzić się) mogło być zwołane przez jakiegokolwiek urzędnika za zgodą większości innych, jednakże nie wbrew woli 10 trybunów ludu, aby przyjąć do wiadomości sprawozdanie z przebiegu spraw publicznych. Bezsilny sprzeciw 2 jedynie trybunów świadczy, że pod nieobecność Cezara (w Galji) Pompejusz rządził absolutnie w Rzymie. — **tribūnos plebis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 36—38, Szczepański, str. 400.

7. **omnes consulāres**: byli konsulowie czuli się bardzo uspokojeni przychylnem przyjęciem projektu ustawy przez lud; szło im o uniknięcie zarzutu zmowy senatorskiej przeciw Cezarowi. — **legātos**: por. Caes. BG VII 81, 6, obj. rzecz. — **rĕī frumentariae**: senat zgadzał się na dyktaturę cywilną, t. j. na podział władzy między Cezarem a Pompejuszem (mimo słów totō orbe, bo zboże dowożono tylko ze wschodu). Tymczasem trybun Messius, stronnik Pompejusza, przedstawił wniosek, dający Pompejuszowi zwierzchnictwo nieograniczone, cywilne i wojskowe, nad całem państwem, także nad prowincjami Cezara. Wniosek taki mógł być jedynie obliczony na zaskoczenie. Cycero nawet po niewczasie nie spostrzegł się na podwójnej i nieobliczalnej grze Pompejusza. — **Favoniō**: Marcus Favonius, obrońca dawnych ideałów republiki arystokratycznej, zwalczał zarówno dyktaturę Pompejusza, jak i Cezara. Oktawjan kazał go stracić po bitwie pod Philippoi (42 r.). — **domō**: na miejscu zburzonego domu Cycerona Klodjusz poświęcił świątynię Wolności (Libertātis), aby przeszkodzić w przyszłości odbudowaniu domu na tem samem miejscu. Obecnie kapłani mieli albo oświadczyć się za nieważnością poświęcenia i wrócić parcelę Cyceronowi, a konsulowie oznaczyliby wysokość odszkodowania za wszystko, co niegdyś wznosiło się na niej (superficiem), albo zarządzonoby zburzenie reszty zabudowań z domu Cycerona na koszt państwa, a danoby odszkodowanie za parcelę i za dom.

8. Wiersz pochodzi z nieznanej tragedji z II wieku prz. Chr. — **domestĭca**: Cycero (w r. 47) rozwiódł się z Terencją; zapewne zarzucał jej nieodpowiednie zarządzanie majątkiem w czasie swego wygnania, a potem długiej nieobecności w Rzymie po zarządzie prowincji. — **irasci**: senat pragnął władać między powaśnionymi, natomiast był przeciwny czyjejkolwiek tyranji, a dążył do oligarchji, t. j. rządów opartych na porozumieniu kilkunastu rodów możnych. — **requirĭmus**: Cycero domyślał się niejasno, że zdążył już wiele nierozważnych kroków politycznych poczynić od czasu powrotu. Nie ufając, jak wszyscy namiętni działacze, swemu zdaniu, potrzebował na nowo rad Attyka, jakkolwiek i przedtem nie były one dosyć trzeźwe a w przyszłości miały narażać mowcę Cezarowi.

Cicero, Epistŭlae ad Atticum VIII, 3

Atticō: por. Cic. Epp. ad Att. II 1, tytuł, obj. rzecz. — **sal.**: por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, tytuł, obj. rzecz.; data listu: 18-ego lutego 49.

1. **Pompēius**: Cezar nadesłał dnia 1 stycznia 49 r. z Galji list do senatu, w którym żądał, aby Pompejusz złożył dowództwo, a wtedy i on uczyni to samo, albo aby Pompejusz objął dowództwo Hiszpanji, a Cezar zatrzyma jedynie dowództwo Galji Cyzalpińskiej z 2 legjonami, nawet — jak później zgodził się — Ilirji z 1 legjonem. W odpowiedzi senat zażądał, by Cezar bezwarunkowo złożył dowództwo; równocześnie ogłoszono stan oblężenia. Cezar wyruszył z Galji, wobec czego 18-tego stycznia ewakuowano Rzym. Jeszcze wtedy Cezar, który posuwał się wzdłuż wybrzeża wschodniego (Arimĭnum i Ancona) i docierał do Corfinium (koło Sulmony, na wschód od Rzymu), był gotów rozpuścić legjony, o ile Pompejusz oddaliłby się do Hiszpanji. Pompejusz jednak wolał cofać się w Apulji (19-ego lutego był w Lucerji, 20-ego w Canusium) ku Brundyzjum (25-ego lutego); 17-ego marca Pompejusz w wielkim pośpiechu przed zbliżającym się Cezarem przeprawił się do Dyrrachium.

2. **merĭta**: Pompejusz wzamian za działalność polityczną Cycerona w sprawie nadzwyczajnego dowództwa Pompejusza na wschodzie (67—62), popierał zapewne starania Cycerona o preturę i konsulat, a głównie współdziałał w odwołaniu Cycerona z wygnania. — **rei publĭcae causa**: stronnictwo senatorskie uważało się za obrońcę starej rzeczypospolitej. — **comitātum**: cały senat opuścił Rzym wraz z Pompejuszem, co miało uniemożliwić Cezarowi legalne działanie po zajęciu Rzymu. — **unīus potestātem**: w zasadzie obaj przeciwnicy dążyli do jedynowładztwa, ale ponieważ Cezar nie miał przyjaciół wśród arystokracji, nie było więc pozorów dzielenia władzy, jak w stronnictwie senatorskiem. — **significat**: por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, obj. rzecz. — **multō ante provīsum**: por. tamże, 1. — **sacerdotiō**: Cycero został wybrany w r. 53 członkiem kolegjum XV augŭres publĭci popŭli Romāni.

3. **sapienter**: Cycero był 18-stycznia w obozie Pompejusza, by mu ofiarować swoje usługi. Jak wszyscy inni, zauważył zupełną bezczynność i niezaradność wielkiego niegdyś dowódcy, połączoną z chełpliwością i butnem postępowaniem wobec własnych oficerów. — **contra consilium**: Cycero na wiadomość o liście Cezara do senatu przybył 4-ego stycznia w okolice Rzymu i nakłaniał do pojednawczości; następnie zaś radził Pompejuszowi przyjąć bitwę pod Corfinium. — **alŭit, auxit, armāvit**: Cycero był przeciwny

triumwiratowi (wypowiedział to w zaginionej mowie Pro C. Antonio), co przypłacił wygnaniem, opuszczony przez Pompejusza. — **legibus**: mowa o ustawach, które Cezar przeprowadził w czasie swego konsulatu w r. 59. Auspicia, mające zapobiec zebraniom ustawodawczym, powodował M. Calpurnius Bibŭlus, kolega Cezara w konsulacie. Pompejusz popierał te ustawy, bo wzamian za to uzyskał poparcie Cezara dla zatwierdzenia podziału ziem między weteranów Pompejusza i dla uznania rozporządzeń, wydanych przez Pompejusza za dowództwa w Azji. — **adiunctor**: na wniosek Vatiniusa i przy pomocy głosów weteranów Pompejusza Cezar otrzymał w r. 59 od ludu (nieprawnie, bo przydzielanie prowincyj należało na mocy lex Sempronia do senatu) Galję Cyzalpińską i Illyrĭcum z 3 legjonami na lat 5, jako prowincje prokonsularne. — Cicero w r. 56, broniąc (or. pro P. Sestiō, zachowana) trybuna Sestjusza, który przyczynił się do jego powrotu (por. Cic. ad Att. IV **1**, 4, obj. rzecz.), wygłosił osobną mowę przeciw świadkowi oskarżenia, Watinjuszowi (interrogatio in P. Vatinium testem, zachowana), w której zarzucał mu, że wydarł senatowi prawo przydzielania prowincyj. W tymże samym jednak roku (56) Cycero widział się zmuszonym wygłosić mowę De provinciis consularĭbus (zachowana) i w niej pochwalić układy triumwirów, tyczące rozdziału prowincyj (por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, 1, obj. rzecz). — Wobec bezprawnej uchwały ludu, a rzekomo by zachować senatowi prawo przydzielania prowincyj, pojawił się w senacie wniosek, by oddać Cezarowi Galję Transalpińską (Ulterior, lub Comata) z 4-tym legjonem, również na 5 lat. Całkiem niewątpliwie wszystko było zgóry ułożone między triumwirami i nieprzychylne zrazu stanowisko senatu było przygotowane przez Pompejusza tylko w tym celu, by móc Cezarowi dać więcej, niż senat mógł dać w pierwszej chwili. System zaskoczenia drugim wnioskiem, dalej idącym, przypomina wniosek Messjusza (por. Cic. Epp. ad Att. IV **1**, 7, obj. rzecz.), w sprawie dyktatury powszechnej Pompejusza. W jednym i w drugim wypadku Pompejuszowi udało się zaskoczyć senat, co świadczy o talencie mistyfikacyjnym Pompejusza i o zupełnej nieudolności senatu, który widział w Pompejuszu swego obrońcę, ale nie umiał przeniknąć jego samolubnych dążeń. — **gener**: Pompejusz poślubił w r. 59 córkę Cezara, Julję; Julja zmarła w r. 54, co rozluźniło triumwirat, odnowiony w r. 57 w Luca. — **in adoptandō P. Clodiō** (por. Cic. Epp. ad Att. IV **1**, 6, obj. rzecz.) **augur**: Cezar, dotknięty mową Cycerona Pro C. Antoniō (por. 3), tego samego dnia (w marcu 59 r.), jako augur, dopełnił nieprawnie obrzędu adopcji Klodjusza do rodziny plebejskiej. — **provinciae propagātor**: na zjeździe w Luca, w kwietniu r. 56, Pompejusz i Krassus przyrzekli Cezarowi uzyskać dla niego przedłużenie administracji prowincji na dalszych 5 lat, wzamian za poparcie, jakiegoby Cezar udzielił Pompejuszowi i Krassusowi w ubieganiu się o ponowny konsulat na r. 55. — **absentis**: według zwyczaju, kandydat na konsula musiał osobiście zjawić się na komicjach konsularnych. Tymczasem Cezarowi, który ubiegał się o konsulat na r. 59, było to nie na rękę, gdyż równocześnie był w przededniu triumfu z wojny hiszpańskiej (jako propraetor), nie wolno zaś było wodzowi wkroczyć do miasta, zanim senat nie uchwalił i nie naznaczył triumfu. Wobec tego, przyjaciele Cezara popierali w senacie jego prośbę, by mu było wolno ubiegać się nieobecnemu (jak Marjuszowi za kandydatury do V-tego konsulatu). Starania te, zresztą bezowocne (bo Cezar musiał zrzec się triumfu), popierał widocznie Pompejusz; omnĭbus tyczy wogóle interesów Cezara, przebywającego w Galji. — **condiciones**: por. 1.

4. **ager** (por. Nep. Żyw. Han. 5, obj. rzecz.) **Picēnus**: wybrzeże adrjatyckie mniej więcej między Ankoną a Corfinium. — **pecunia**: Cezar, wkroczywszy do Rzymu, mimo oporu urzędników skarbowych zagarnął skarb państwowy (aerarium). Pompejusz zadowolił się własną fortuną i majątkami przyjaciół (Cycero stracił cały zysk z zarządu prowincji prokonsularnej Cylicji, złożony w banku w Efezie). — **Apulia**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 4, obj. rzecz.
5. **fortunásque**: por. 4, obj. jęz. — **fascis**: Cycero ubiegał się o triumf z powodu zwycięstw nad Partami (por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, 1, obj. rzecz.), dlatego nie mógł przybyć do samego Rzymu, jeżeli chciał zatrzymać odznaki władzy prokonsularnej (12 liktorów z toporami utkwionemi w pękach rózg, fasces, -ium, m.), ubrane wawrzynem, na znak, że wódz ubiega się o triumf. Widok walecznego mowcy, obiegającego, w chwilach najcięższego przygnębienia i powszechnego popłochu, Lacjum i Kampanję z tak buńczucznym orszakiem, był dla niego samego nieprzyjemny. Dopiero po kilku latach Cycero zwolnił liktorów ze służby i przestał myśleć o triumfie.
6. **bonos**: t. j. senatorów. — **in Caiētā**: Mimoże 28-mego marca Cycero spotkał się ze zwycięskim Cezarem, nie dał się mu przekonać i w czerwcu r. 48 wypłynął istotnie z Kajety do obozu Pompejusza pod Dyrrachium, lecz zrażony wyniosłem postępowaniem Pompejusza i widokiem złych stosunków w obozie, nie wziął czynnego udziału w bitwie pod Pharsālos, lecz chory przebywał w Dyrrachium, by stąd w połowie października 48 r. powrócić do Brundyzjum. Od początku wojny domowej stosunek Cycerona do Pompejusza nie był bez zarzutu; jeszcze za widzenia się z Pompejuszem pod Rzymem Cycero przyjął misję wojskową w Kapui; lecz niezbyt nią się zajął, spodziewając się uczynić wybór niemal w chwili ostatecznego rozstrzygnięcia.

Cicero, Epistŭlae ad Atticum XI, 6

Atticō: por. Cic. Epp. ad Att. II 1, tytuł, obj. rzecz.
1. **Sollicĭtum esse te**: Rzymianie w odpowiedziach często zaczynali streszczeniem listu korespondenta. — **tuis**: Attykus pozostał wprawdzie w Italji, ale sprzyjał raczej stronnictwu senatorskiemu. — **de dolōre meō**: przygnębienie, w jakiem Cycero pozostawał od powrotu z Dyrrachium, por. Cic. Epp. ad Att. VIII 3, 6, obj. rzecz. — **pro tuā prudentiā**: zgryźliwie. Attykus, sam zostając w Italji, niedosyć usilnie doradził Cyceronowi uczynić to samo. Cycero w liście poprzednim prosił go o radę; widocznie rada nie była stanowcza, skoro Cycero wyjechał i skoro obecnie Attykus nadal pochwala krok powzięty przez mowcę, zapewne i wtedy aprobowany przez się. Cycero powiada mu obecnie w osłonkach, że nie wierzy w szczerość słów jego, bo widocznie i wtedy nie były one szczere.
2. **crudelĭtas**: por. 6 i Cic. Epp. ad Att. VIII 3, 3 i 6, obj. rzecz. — **cum barbăris gentĭbus coniunctio**: Cycero za pobytu w Dyrrachium widział z odrazą, że Pompejusz zaciągał wśród okolicznych ludów dzikich posiłki do wojny domowej; uczucie to dzieliło wielu Rzymian. — **voluntātis... consilii**: Cycero zdaje się przyjacielowi zarzucać, że rady jego odwiodły go od pierwotnego zamiaru. — **accersĕrer**: t. j. przez Cezara, na znak przebaczenia. — **sermōnis**: plotki, przykre przytyki w rozmowach z obecnymi w Brundyzjum zwolennikami Cezara. — **propius accedĕre**: t. j. w głąb Italji, na co tylko Cezar mógł pozwolić; Cezar ogłosił bowiem banicję wszystkich pompejańczyków z Italji. — **lictorĭbus**: por. Cic. Epp. ad Att. VIII 3, 5, obj. rzecz.; po klęsce pod Pharsālos jenerał Cezara Pansa zezwolił

we wrześniu r. 48 Cyceronowi zatrzymać liktorów. — **popŭlus**: konsul po wyborze, na mocy lex curiata de imperiō, będącej pierwotnie jedynym wyrazem aprobaty ludu, otrzymywał imperium, a z niem insignia władzy wykonawczej, t. j. liktorów z toporami.

3. **Oppium et Balbum**: ajenci Cezara w Rzymie. Oppius napisał (niezachowany) żywot Cezara, a może także Bellum Alexandrīnum (por. Wstęp do Cezara). Balbus, inżynier, klient Cycerona z r. 56, napróżno starał się nakłonić mowcę do neutralności. — **exploratiōra**: istotnie później Cycero skarży się, że Balbus coraz niechętniej mu odpowiada. Pod nieobecność Cezara, wszystko w Italji zależało od Antonjusza, nieprzychylnego Cyceronowi. To też Cycero pozostał w Brundyzjum do sierpnia roku następnego (47), aż otrzymał list przyjazny od Cezara z Egiptu i prawo dalszego zatrzymania liktorów. We wrześniu r. 47 Cycero widział się z Cezarem w Tarencie, poczem podążył do Tuskulum, ciągle jeszcze, jako imperator, ociągając się z wkroczeniem do Rzymu. — **Trebonius**: C. Trebonius, legat Cezara w Galji, potem jeden z jego morderców, sam zamordowany później w Azji przez zięcia Cycerona. — **Pansa**: por. wyżej 2 i Ov. Żale IV 10, 6, obj. rzecz.

4. **Tulliae**: Cycero przemilcza stale, że główną przyczyną choroby jego córki było złe pożycie jej z Dolabellą. Najlepszy z ojców, pozostał przecież aż do końca w poprawnych stosunkach ze sprawcą moralnym jej śmierci, ponieważ były mu przydatne względy, jakiemi gorliwy i zasłużony stronnik Cezara, Dolabella, cieszył się u dyktatora.

5. **Pompēi**: Attykus, pozostawszy neutralnym, ubolewał jednak nad zgonem głów stronnictwa republikańskiego. Cycero chłodniej patrzy się obecnie na los swoich sprzymierzeńców. — **intĕgrum et castum**: t. j. odmiennie, niż niezamożny Cezar, który nie przebierał w środkach, byle zdobyć pieniądze; Pompejusz był wielkim bogaczem.

6. **De Fannīō**: C. Fannius, wybitny pompejańczyk. Pogłoska o jego śmierci okazała się błędna. Potem przeszedł na stronę Antonjusza. — **L. vero Lentŭlus**: Cycero zapomina, że wierny ten aż do wspólnej w Egipcie śmierci stronnik Pompejusza bronił mowcę w r. 58 przed wygnaniem, a potem orędował za jego triumfem; pełne jego nazwisko brzmi: Lucius Cornelius Lentŭlus Crus (nie: Publius Cornelius Lentŭlus Spinther). — **Hortensi**: Quintus Hortensius Hortălus, ostatni wielki mowca przed Cyceronem; podobnie jak Favonius (por. Cic. Epp. ad Att. IV 1, 7, obj. rzecz.), obrońca złotych wolności senatu, długo przeciwnik polityczny Cycerona (w sprawie Werresa i w sprawie lex Manilia), doradzał Cyceronowi ujść z Rzymu na wygnanie przed Klodjuszem, którego zgodnie zwalczali. Odtąd z małą przerwą żyli w zgodzie. — **Caesăris hortos**: na Zatybrzu, por. Ov. F. VI 774 i 783, obj. rzecz. — **Baias**: Baiae (-ārum, ż.), słynne miejsce kąpielowe, w oddaleniu kilkunastu *km* na zachód od Neapolu; arystokraci rzymscy mieli tam zbytkowne wille. — **haec**: Cycero przyrzeka rewelacje przeciw pompejańczykom w odpowiedniej chwili.

7. **III. K. Decembr.**: 27 listopada 48 r., por. Ov. F. III 809, obj. rzecz.

Cicero, Epistŭlae ad Atticum XII, 40

Attĭco: por. Cic. Epp. ad Att. II 1, tytuł, obj. rzecz. — **sal.**: por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, tytuł, obj. rzecz.

1. **Caesăris vituperatio**: Cycero za radą Attyka napisał w r. 46 pochwałę Katona Młodszego, który w wojnie afrykańskiej przeciw Cezarowi

(por. Wstęp do Cezara) odebrał sobie życie, oblężony w Utyce. Stronnictwo senatorskie (także Brutus, późniejszy morderca Cezara) sławiło, w duchu opozycji przeciw dyktaturze, ideał republikanina w osobie Katona. Cezar zadowolił się polemiką literacką w publikacji p. t. Anticăto (por. Wstęp do Cezara); również jenerał Cezara Hirtius (por. Ov. Żale IV 10, 6, obj. rzecz) ogłosił podobną odpowiedź polemiczną. — **Muscam**: zarządca przepisywalni rękopisów, będącej własnością Attyka (por. Cic. Epp. ad Att. II 1, tytuł, obj. rzecz.). Starożytni nie mieli przepisywalni publicznych; zwykle autor rozsyłał kilka odpisów zamożniejszym przyjaciołom, a ci dbali o dalsze rozszerzenie własnym kosztem; w ten sposób utwory literackie krążyły raczej w towarzystwie, niż w społeczeństwie.

2. *Συμβουλευτικόν*: rodzaj literacki mów doradczych, zwłaszcza skierowanych do monarchów, rozwinął głównie Isokrates (por. Cic. Epp. ad Att. II 1, 1, 1, obj. rzecz.). Rzymianie zawsze wzorowali się na główniejszych dziełach piśmiennictwa greckiego klasycznego. Pochwała Aleksandra Wielkiego nastręczała w rzeczywistości Grekowi większe trudności, niż Rzymianinowi Cyceronowi pochwała Cezara, lecz Grecy mniej poważnie brali własne pochlebstwa. — **maerōre**: po stracie córki; por. Cic. Epp. ad Att. IV 1, 4, obj. rzecz. — **tua**: w Rzymie; Cycero świeżo rozwiódł się z drugą żoną, młodocianą Publilją, zazdrosną o przywiązanie mowcy do zmarłej córki. — **Astŭram**: zaciszna miejscowość nad morzem, opodal Antium, gdzie Cycero miał drugą willę (por. Cic. Epp. ad Q. fr. III 1, 1, 1, obj. rzecz.). — **scripsi**: w ostatnich latach swego życia (46—44) Cycero napisał większość swych pism retorycznych i filozoficznych: Brutus; Orātor; De optĭmō genĕre oratōrum; Paradoxa; Consolatio, po stracie córki, niezachowana; Hortensius, zachęta do filozofji, niezachowana; De finĭbus bonorum et malorum w 5 ks.; Academĭca w 4 ks.; Tusculānae disputatiōnes w 5 ks. — **genus scribendi**: t. j. rodzaj rozpraw poważnych. — **hortis**: Cycero miał ogrody przy odbudowanym domu na Palatynie (por. Cic. Epp. ad Att. IV 1, 7, obj. rzecz.); tu zapewne mowa o osobnych ogrodach, świeżo nabytych w Rzymie. Ogrody wybitnych Rzymian znajdowały się na Zatybrzu (Mons Ianicŭlus; por. Ov. F. VI 774 i 783, obj. rzecz.), Eskwilinie i w okolicy Mons Pincius (później tak nazwanego) i na nim samym.

3. **praediŏlis**: t. j. w Antium, Formiae, Cumae i Puteŏli. — **frequentiam illam**: Cycero narzeka często na hałaśliwość życia towarzyskiego w Formiae, Cumae i Puteŏli; Formiae leżały o kilka *km* na północny wschód od Kajety (por. Cic. Epp. ad Att. VIII 3, 6, obj. rzecz.), a Cumae i Puteŏli wpobliżu Baj (por. Cic. Epp. ad Att. XI 6, 6, obj. rzecz.). — **ibi**: Cycero pisze z Astury (por. 2), 9 maja 45 r. — **qui**: nieznany; por. Cic. Epp. ad Att. XI 6, 6, obj. rzecz. — **tristitiam tempŏrum**: t. j. upadek republiki.

Cicero, Epistŭlae ad Atticum XIII, 52

1. **secundis Saturnalĭbus**: t. j. dnia 18-go grudnia (r. 45); por. Terlikowski-Szczerbański, str. 92, Szczepański, str. 322. — **Philippum**: L. Marcius Philippus, drugi mąż Atji, siostrzenicy Cezara, a matki (z pierwszego małżeństwa) Oktawjana, miał willę w Puteŏli, blisko willi Cycerona. — **villa**: t. j. villa rusticāna, wszystkie zabudowania folwarczne; por. Cic. Epp. ad Q. fr. III 1, 1, 1, obj. rzecz. — **triclinium**: por. Cic. Epp. ad Q. fr. III 1, 1, 1, obj. rzecz. — **CIↃ CIↃ**: 2.000; znak CIↃ powstał z uproszczonej litery *M*,

pisanej okrągło *ω*ille tysiąc). — **postridie:** t. j. 19 grudnia; por. niżej tertiis Saturnalĭbus. — **Barba Cassius:** Cassius Barba, przyjaciel Cezara, potem stronnik Antonjusza. W rozmowie poufałej Rzymianin używał cognomen niemal jak imienia, dodawał zaś gentīle dla bliższego określenia. — **ad h. VII.:** w grudniu, w południe; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 88, Szczepański, str. 461. — **Balbō:** por. Cic. Epp. ad Att. XI 6, 3, obj. rzecz. — **ambulāvit:** w czasach, kiedy używano powszechnie lektyk, przechadzka codzienna służyła wyłącznie zdrowiu. — **post h. VIII.:** t. j. około 1-szej popołudniu. — **Mamurra:** naczelny inżynier wojskowy w armji Cezara w Galji; jako ajent polityczny na usługach Cezara, otoczony niesławą, dorobił się ogromnego majątku; posiadał w Formiae (por. Cic. Epp. ad Att. XII 40, 3, obj. rzecz.) wiele will. Tu zapewne mowa o śmierci Mamurry. — **Unctus est:** oliwa zastępowała starożytnym mydło; przed jedzeniem myto się i kąpano. — **ităque:** t. j. nie obawiał się przejedzenia. Rzymianie brali często w czasie uczt na wymioty, by mogli kosztować dalszych dań. — **bene coctō:** heksametry satyryka Lucyljusza, II w. przed Chr.

2. **Libertis:** wyzwoleńcy (greccy) pełnili rolę sekretarzy, skarbników, ekonomów, zarządców, intendentów i t. p.; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 19, Szczepański, str. 393—394. — **amābo:** trimetr jambiczny (iambus ⏑ ⏓) nieznanego komedjopisarza. — **Puteŏlis:** por. Cic. Epp. ad Att. XII 40, 3, obj. rzecz. — **Tusculānum:** por. Cic. Epp. ad Q. fr. III 1, 1, 1, obj. rzecz. — **Dolabellae:** por. Cic. Epp. ad Att. IV 1, 4, obj. rzecz., XI, 6, 4, obj. rzecz. — **Nicia:** Curtius Nicias, gramatyk grecki, zrazu domownik Cycerona, potem Dolabelli.

Cicero, Epistŭlae ad familiāres XII, 3

Cassiō: C. Cassius Longīnus, legat Cezara, potem jeden z jego morderców; po przegranej bitwie pod Philippoi (42), w której razem z Brutusem dowodził wojskiem republikańskiem, odebrał sobie życie. — **sal.:** por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, tytuł, obj. rzecz.

1. **tuus amīcus:** t. j. Antonius (por. Caes. BG VII 81, 6, obj. rzecz.), który, jako członek równie wybitnego rodu, był w pewnych stosunkach z Kasjuszem, a nawet starał się go pozyskać, jak i drugiego spiskowcę D. Brutusa. — **rostris:** por. Terlikowski-Szczerbański, str. 9, Szczepański, str. 195. — **princĭpem:** w rzeczywistości nie wtajemniczono Cycerona w spisek, obawiając się jego chwiejności. — **molestus:** t. zn., że gdyby Cycero był należał do spisku, Antonjusz nieuszedłby cało. W roku zamordowania dyktatora Cezara (44) Antonjusz był konsulem razem z nim. W czasie jednak pamiętnego posiedzenia senatu C. Trebonius (por. Cic. Epp. ad Att. XI 6, 3, obj. rzecz.) wywołał go z sali i w ten sposób ocalił. — **sine vi:** Cycero wskazuje, że pora działać nie wymową, lecz orężem, t. j. wzywa do nowej wojny domowej.

2. **ante diem VI. nōn.(as) Octobr.(es):** 2 października; por. Ov. F. III 809, obj. rzecz. — **Cannutiō:** Ti.(berius) Cannutius, trybun ludu w r. 44, stracony później z rozkazu Oktawjana. — **viatĭcum** (-I, n., por. via, -ae, ż., droga): podróżne, dieta wypłacana urzędnikowi podróżującemu w sprawie państwowej (z polecenia senatu). Cassius bawił wtedy w Syrji; w roku następnym obległ w Laodicei Dolabellę, przyjaciela Antonjusza, i przywiódł go do samobójstwa. — **conservō:** t. j. Antonjuszowi.

Cicero, Epistŭlae ad familiāres XI, 12

M.: Marcus. — **s. d.**: por. Cic. Epp. ad Att. X 8 b, tytuł, obj. rzecz. — **D. Brutō**: Decĭmus Iunius Brutus Albīnus (por. Caes. BG VII 87, 1, obj. rzecz.). — **imp. cos. des.**: imperatori, consŭli designāto; imperium oznacza wogóle władzę wojskową, jaką mieli (pro)pretorowie i (pro)konsulowie; por. nadto Cic. Epp. ad Att. X 8 b, tytuł, obj. rzecz.; cos. pisali Rzymianie w skróceniu zamiast cons., ponieważ dźwięk nosowy -n- przed spółgłoską, zwłaszcza przed -s-, stracił brzmienie, wzdłużając samogłoskę poprzedzającą (por. wymowę *ą* w Tarnowskiem jak *oo*, kąt jak: koot); consul designātus, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 30, Szczepański, str. 397. D. Brutus otrzymał prawo triumfu po bitwie pod Mutiną w r. 43. Cezar przeznaczył mu był Galję Cyzalpińską na prowincję po roku konsulatu, który miał przypaść w 42 r.

1. **Graecēi**: Graece(i)us, zaufany Brutusa. — **restinctum**: po bitwie pod Mutiną (r. 43) krążyły zrazu niepomyślne pogłoski, które niebawem przemieniły się w przesadne wieści o zupełnem zwycięstwie; jednakże po śmierci obu konsulów (por. Ov. Żale IV 10, 6, obj. rzecz.) okazało się, że udało się jedynie wyswobodzić D. Brutusa, oblężonego w Mutinie przez Antonjusza. Brutus nie miał jednakowoż jazdy, by ścigać Antonjusza; ten cofnął się do Galji Narbonensis, gdzie wojska senatorskie przyjaciela jego Lepidusa, dawnego magistra jazdy w służbie Cezara, przeszły na jego stronę, a wkońcu i sam dowódca. Oktawjan, niechętny Cyceronowi, szukał zbliżenia do Antonjusza. Kolega D. Brutusa, wespół z nim desygnowany na konsula, Plancus, zdradził go i połączył się z Antonjuszem.

2. **homīnes**: jest to raczej wrażenie osobiste Cycerona, który trafnie wyczuwał w Antonjuszu najzaciętszego swego wroga. Arystokraci spodziewali się zatrzymać władzę w rękach bez nowej wojny domowej.

Livius, Ab urbe condĭtā I, 1—16

1. **Antenorīque**: Antēnor, senator trojański, gościł Menelaosa i Odyseusza, kiedy przybyli w poselstwie do Troi, ażeby żądać wydania Heleny. Po zdobyciu Troi Antenor przybył do Italji północnej i założył Padwę (Patavium). — 4. **ad Laurentem agrum** (por. Nep. Żyw. Han. 5, obj. rzecz.): Laurentum albo Lavinium, prastare miasto w Latium, na południowy wschód od Rzymu. — 5. **Latīnus**: mityczny król Aboryginów, rzekomo pierwotnych mieszkańców Italji środkowej. — 9. **penātes**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 95, Szczepański, str. 288. — 9. **filia**: Lavinia. — 11. **Ascanium**: syn Eneasza z pierwszego małżeństwa z Kreusą (lub Eurydiką); według innych, jak i tu, z drugiego małżeństwa z Lawinją. Niektórzy pisarze, np. Wergili, nazywają Askanjusza także Julusem (z Ilos, od Ilion) i wywodzą od niego ród Julijski (Cezar, August).

2. **Rutulōrum**: lud sąsiadujący z Aboryginami; na ich obszarze powstało potem miasto Ardĕa (na południowy wschód od Lavinium). — 3. **Etruscōrum**: Etrusci, Tusci, Tyrrhēni, lud przybyły z Azji, osiadły (w czasach historycznych) w północno-zachodniej części Italji; niegdyś sięgał po Neapol (król Persenna oblega Rzym, królowie rzymscy Tarkwinjusze). — 4. **utrámque**: t. j. Aboryginów i Latynów. — 6. **Numīcum**: Numīc(i)us, -(ĭ)ī, m., rze-

czułka w okolicy Lawinjum; Eneasz miał przepaść w niej podczas bitwy. — **indigĕtem**: Dii indigĕtes nazywano pierwotne bóstwa italskie, gdy bóstwa później wprowadzone z Grecji otrzymały nazwę novensĭdes lub novensĭles. Iuppiter indĭges jest to lokalne bóstwo najwyższe, przed wprowadzeniem greckiego kultu Dzeusa-Jowisza.

3. 3. **Longa Alba**: Alba Longa, miasto historycznie nieznane, na południe od Rzymu, w okolicy Mons Albānus i Lacus Albānus, między Tuscŭlum a Aricia (Arezzo). — 8. **Albŭlae**: Albŭla (-ae, ż.), pierwotna nazwa Tybru. — 9. **colle**: Mons Aventīnus, najdalej z siedmiu Montes (colles) na południe położony.

4. 4. **ficus Ruminālis**: na południowym stoku Palatium, gdzie dołem niegdyś Tyber tworzył zalew, pokazywano stare drzewo figowe, zwane ficus Ruminālis, czyto od Romŭlus, czy ruma (wymię wilczycy), czy rumināri (żuć, o zwierzętach tam pasących się). — 6. **ex montĭbus, qui circa sunt**: na południe Montes Albāni; na wschód Montes Sabīni.

7. 3. **conditōris**: Grecy wywodzili imię Rzymu od kobiety Romy, lub mężczyzny Romosa. Pierwotnie bliźnięta nazywały się po grecku Romylos i Romos. Imię Romylos oznacza zdrobnienie imienia Romos i jest późniejsze. Rzymianie imię Romos zmienili na Remus, łącząc je z nazwą starych świąt Lemuria (z Remuria).

8. 5. **locum**: t. j. środkowe wzgórze Kapitolińskie, gdzie dziś wznosi się Palazzo del Governatore. — **asylum**: miejsce święte, zapewniające nietykalność zbiegom (dziś azyl oznacza w szerszem znaczeniu przytułek). — 7. **Centum**: pierwotni patres; niebawem z conscripti (por. Terlikowski-Szczerbański, str. 26), 300, za Sulli 600.

9. 5. **Consualia**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 95. — 9. **Sabinōrum**: wschodni sąsiedzi Rzymu, część wielkiego ludu Samnitów (na wschód od Latium i Kampanji). — 12. **nuptiālem hanc vocem**: w czasie obrzędów ślubnych wołano Talassio; później starano się wytłumaczyć (t. zw. aetiologia) pochodzenie tego niezrozumiałego okrzyku.

11. 6. **Sp.**: Spurius. — **Tarpēius**: skała Tarpejska znajdowała się pod wzgórzem Kapitolińskiem od strony Tybru. – **arci**: w czasach historycznych arx nazywa się północno-wschodnie wzgórze Kapitolińskie, t. j. po przeciwnej stronie. — 8. **fabŭla**: opowiadanie to pochodzi z hellenistycznych opowieści o najeździe Gallów na Azję (oblężenie Efezu).

12. **Palatīnum Capitolinúmque collem**: późniejsze Forum Romanum. — 3. **vetĕrem portam Palatii**: t. zw. Porta Mugonia, na zbiegu dwu dróg: via sacra i clivus Palatīnus, u wejścia z Forum na Palatium. — 5. **Statōri Iovi**: por. Cic. In. Cat. I 1, obj. rzecz.

13. 5. **Quirĭtes**: por. Ov. F. VI 775, obj. rzecz. — **Curĭbus**: Cures (-ium, ż.), dawna stolica Sabinów, po lewym brzegu Tybru, na północny wschód od Rzymu. — 6. **curias**: curia (-ae, ż.) ród; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 10. 14. 21, Szczepański, str. 387. — 8. **centuriae**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 3. 10. Liwjusz niesłusznie owe trzy tribus nazywa centurjami; centurje są to bowiem oddziały wojskowe.

16. **contiōnem**: por. Cic. Epp. ad Att. IV 1, 6, obj. rzecz. Później (według podania, za króla Serwjusza Tuljusza) nazwano takie zgromadzenia ad exercĭtum recensendum: comitia centuriāta; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 22, Szczepański, str. 395—6. — **ad Caprae palūdem**: albo Capralia, bagno, utworzone na polu Marsowem przez strumyk, spływający niegdyś z Mons Pincius do Tybru.

Livius, Ab urbe condĭtā XXII, 4—7

4. 1. **Hannĭbal**: por. Nep. Żyw. Han., obj. rzecz. — **Cortōnam urbem**: Cortōna (-ae, ż.) miasto w Etrurji, w odległości kilkunastu *km* na północ od jeziora Trazymeńskiego. — 2. **Trasumennus**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 3, obj. rzecz. — **maxĭme**: t. j. na północno-wschodnim skraju jeziora. — **inde**: t. j. na zachód (przesmyk Borghetto). — 3. **in aperto**: na wschodnim krańcu równiny. — **Baliāres**: procarze z wysp Baleāres (-ium, ż.), na morzu Iberyjskiem, na wschód od półwyspu Pirenejskiego; obszedłszy góry, zajęli oni stanowisko na południe od zachodniego rogu jeziora (Toricella). — **levem armatūram**: por. Caes. BG VII 80, 3, obj. rzecz. — **intrassent**: Rzymianie maszerowali z Aricji przez Kortonę w tym samym kierunku, nie zamierzając staczać bitwy, ale chcąc uprzedzić Hannibala w pochodzie na południe (ku Peruzji) i wyminąć jego obóz nad jeziorem. — 4. **Flaminius**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 3, obj. rzecz.; dziełem jego były Via Flaminia (do Arimĭnum) i circus Flaminius (od strony Kapitolu ku Polu Marsowemu). — **angustiis**: na północ od przesmyku Borghetto. — **id tantum hostium**: t. j. samego Hannibala z Aframi (Libijczykami) i Hiszpanami (Iberami). — **ab tergō**: t. j. konnicę. — **super caput**: t. j. w górach okalających.

5. 6. **lateribus**: po lewej (góry) i po prawej (jezioro). — 7. **princĭpes hastatósque ac triarios**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 51, Szczepański, str. 431. — **antesĭgnāni**: przednie szeregi, poprzedzające znaki, zwykle harcownicy. — **legiōne ...aut cohorte aut manipŭlō**: por. Caes. BG VII 88, 4, obj. rzecz.

6. 3. **Insŭber** (-ŭbris, m.): lud w Galji Cyzalpińskiej, w okolicach Medjolanu. — **cecĭdit**: w r. 223; por. Nep. Żyw. Han. 4, 3, obj. rzecz. — 8. **per adversos hostes**: t. j. przez Balearczyków. — 9. **aciem**: rozstrzygający koniec bitwy rozegrał się w miejscu, gdzie Balearczycy zamknęli (koło Toricella) wyjście. Libijczycy nacierali od północy, a Iberowie od południowego wschodu. Bitwa przesuwała się więc wzdłuż drogi między wzgórzami a jeziorem (od Passignano po Toricella). — 11. **Maharbăle**: Maharbal (-ălis, m.), ze znakomitego rodu kartagińskiego, dowódca w wojsku Hannibala, odznaczył się ponadto pod Saguntum i Kannami. — **Punĭca religiōne**: Punĭca religio, także Punĭca fides, perfidia, rabies, crudelĭtas. Rzymianie brzydzili się odmiennemi pojęciami etycznemi ludów wschodnich.

7. **paucas**: głównie nad Alją (r. 387); por. Liv. XXII 50. — 5. **Latīni nomĭnis**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 17, Szczepański, str. 406 - 407. — **in forum**: por. Liv. I 12, obj. rzecz. — 7. **Matrōnae**: matrony zwykle nie ukazywały się na ulicach; widok ich był więc oznaką nadzwyczajnych wydarzeń. — **contiōnis**: por. Liv. I 16, obj. rzecz. — **comitium et curiam**: budynek, przeznaczony na posiedzenia senatu (curia, -ae, ż.), znajdował się na comitium (-ĭī, n.) placu skośnie przylegającym do północno-zachodniego boku Forum Romanum. — 14 **praetōres**: jako najwyżsi urzędnicy wojskowi po konsulach. Drugi konsul, C. Servilius Gemĭnus, na czele drugiej armji rzymskiej, obserwował Hannibala w Picenum i towarzyszył mu do Apulji, gdzie zdał dowództwo nowo mianowanemu dyktatorowi, Q. Fabiusowi Maxĭmusowi.

Livius, Ab urbe condĭtā XXII, 44—52

44. 1. **Cannas**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 4, obj. rzecz. — 2. **Aufĭdus amnis**: por. tamże. — **ad-flŭens**: Aufĭdus przepływał między oboma obozami. — (3.) **ulterior**: obóz Hannibala znajdował się po lewej stronie rzeki. — 4. **na-**

tis: równina nadmorska, urozmaicona jedynie wzgórzem, na którem leżała wieś Kanny; wzgórze ciągnęło się wzdłuż prawego brzegu Aufida, przed obozem mniejszym. — **Numidārum**: konnica afrykańska, zaciągnięta w Numidji, kraju śródlądowym, na południe od państwa kartagińskiego, między Tripŏlis a Mauretanjami. — 5. **Paulus**: M. Aemilius Paullus, pierwszy raz konsul w r. 219, wraz z kolegą M. Liwjuszem oskarżony o nadużycia przy podziale zdobyczy wojennej z Ilirji. — **Varro**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 4, obj. rzecz. — **Sempronīque et Flaminii**: por. tamże. — **Fabium**: por. tamże i Liv. XXII 7, 14, obj. rzecz.

45. 3. **stationem**: por. Caes. BG VII 69, 7, obj. rzecz. — 5. **traduxit**: obaj konsulowie dowodzili większym obozem po lewej stronie rzeki. — 6. **in dextrō cornū**: t. j. twarzą ku Kannom. — (7.) **iaculatōres**: harcownicy, miotający krótkim dzirytem (iacŭlum, -I, n.). — **prima acies**: t. j. ante-signani, por. Liv. XXII 5, 7, obj. rzecz. — **levium armōrum**: por. 46 levīque ...armatūra; 47 levĭbus ...armis, i Liv. XXII 4, 3, obj. rzecz. — 8. **Gemĭnō Servilĭō**: por. Liv. XXII 7, 14, obj. rzecz.

46. **Baliarĭbus**: por. Liv. XXII 4, 3, obj. rzecz. — 3. **medii**: t. j. nie jazda, lecz piechota tych dwu ludów, ustawiona po obu stronach, między środkowym frontem Hannibala i Magona, a piechotą punicką (Afri); nazewnątrz piechoty punickiej po obu stronach były flanki konnicy. — 4. **Trebiam**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 2, obj. rzecz. — **ad Trasumennum**: por. Nep. Żyw. Han. 4, 3, obj. rzecz. i Liv. XXII, 4—7, obj. rzecz. — 5. **scuta**: scutum (-I, n.) tarcza; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 58, Szczepański, str. 424. — 6. **praetextis purpŭrā tunĭcis**: por. Ov. Żale IV 10, 28—29, obj. rzecz. — 7. **Hasdrŭbal**: odmienny od szwagra Hannibala (por. Nep. Żyw. Han. 3, obj. rzecz.) i tegoż samego imienia młodszego brata Hannibala; naczelny kwatermistrz wojsk punickich. — **Maharbal**: por. Liv. XXII 6, 11, obj. rzecz. — **Magōne**: por. Nep. Żyw. Han. 8, 2, obj. rzecz. — **meridiem**: front rzymski rozciągał się w linji ukośnej, ku południowemu zachodowi, w stronę Kann; front punicki był skierowany na północny wschód. — **Volturnum**: Volturnus (sc. ventus): wiatr, wiejący od strony góry Vultur (-ŭris, m.) w Apulji, a więc południowo-zachodni; góra Vultur wznosi się około Wenuzji, kolebki poety Horacego (por. Nep. Żyw. Han. 5, 3, obj. rzecz.).

47. **procursum auxiliis**: t. j. prima acies (por. 45 [7.] iaculatōres, 45 [7.] levium armōrum auxilia [por. tamże]). — **equĭtum Gallōrum Hispanorúmque**: por. 46, 2 Gallos Hispanósque equĭtes. — **cum dextrō Romānō**: por. 45, 6 i 8; na tem skrzydle Aemilius Paullus stał naprzeciw Hazdrubala. — 3. **pulsīque Romāni equĭtes**: t. j. prawe skrzydło Paullusa. — 4. **pedĭtum pugna**: t. j. dwu wewnętrznych skrzydeł punickich z Gallami i Hiszpanami pieszymi, którzy ze swej strony tworzyli skrzydła frontu samego Hannibala z Magonem, przeciw Serwiljuszowi, dowódcy piechoty sprzymierzeńców i legjonów rzymskich. — **Gallis Hispanisque**: piechocie. — 5. **oblīquā fronte**: ponieważ front przeciwnika był wybrzuszony; najdalej wysunięci byli Hannibal z Magonem; po obu ich stronach, w szyku zębiastym (cuněus 47, 5 i 8), stali Gallowie i Hiszpanie (piechota). Zewnątrz były znowu Afrōrum utrăque cornŭa (46, 3), a obie konnice (gallijsko-hiszpańska i numidyjska) tworzyły skrzydła skrajne. — 6. **subsidia Afrōrum**: wewnętrzne skrzydła punickie. — 7. **reductis**: cofnięte, wstecz za klinem. — 8. **aequāvit**: Gallowie i Hiszpanie po obu bokach wewnątrz Afrów utworzyli obecnie jedną linję, łączną z środkiem frontu, tak iż pierwotny klin wydłużył się w półkole, którego skrzydła zamykali Punijczycy.

48. **sinistra**: t. j. Varro przeciw Maharbalowi. — 2. **lorīcis**: lorīca (-ae, ż.) pancerz; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 59, Szczepański, str. 424. — **parmas**: parma (-ae, ż.) mała tarcza okrągła; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 59. — 3. **iacŭlis**: por. 45, (7), obj. rzecz. — 5. **Hasdrŭbal**: dowódca lewego skrzydła punickiego (przy rzece), złożonego z konnicy Gallów i Hiszpanów. — **subductos ex mediā parte Numĭdas**: widocznie na wewnętrznem skrzydle lewem stali jeszcze inni Numidzi konni, którzy nie mogli współdziałać w osaczeniu prawego skrzydła rzymskiego. — **Hispānos et Gallos**: wolnych po ucieczce konnicy rzymskiej na prawem skrzydle rzymskiem. — **Afris**: z wewnętrznego skrzydła punickiego prawego.

49. **Paullus**: na prawem skrzydle rzymskiem, przy rzece. — **fundā**: por. Caes. BG VII 81, 2, obj. rzecz.; przez procarzy Balearskich. — 6. **insontem**: por. 44, 5-7. — 10. **Q. Fabiō**: por. 44, 5, obj. rzecz. — 11. **reus itĕrum e consulātū**: por. 44, 5, obj. rzecz. — 13. **Carthalōne**: Carthălo (-ōnis, m.) Karthalo, dowódca jazdy w armji Hannibala. — (16). **praetoriique et aedilicii**: byli pretorowie i edylowie. — (17.) **unde in senātum**: t. j. urzędy kurulne (edylowie kurulni, pretorowie, cenzorowie i konsulowie; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 25. 30), nadto od czasów Sulli: kwestorzy i trybuni. — **suā voluntāte**: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 49, Szczepański, str. 426; obowiązek służby wojskowej za granicami miasta kończył się z rokiem życia 46.

50. **Alliensi**: por. Liv. XXII 7, obj. rzecz.

51. 2. **Maharbal**: por. Liv. XXII 6, 11, obj. rzecz.; praefectus equĭtum, t. j. Numidów. — 7. **succīsis**: por. 48, 4, poplĭtes caedentes.

52. **bracchiō obiectō**: zatoczył skrzydło od strony rzeki. — 3. **nummis quadrigātis**: z wytłoczoną kwadrygą (t. j. czwór-zaprzęgiem, jak na monetach greckich, gdzie oznaczały zwycięstwo na olimpjadzie). Taki nummus, sc. denarius, był srebrny i zawierał 10 asów czyli około $1^1/_2$ *zł.* — **socius**: por. Liv. XXII 7, obj. rzecz. (Latīni nomĭnis). — 4. **Canusium** (-ĭī, n.): miasto w Apulji, około 10 *km* na południowy zachód od Kann.

Ovidius, Metamorphosēōn I, 89—150

89. **Aurĕa**: opowieść o wieku złotym jest odwieczna i wspólna wszystkim nieomal ludom. Filozofowie stoiccy nadali jej znaczenie głębsze; wedle nich kultura nie jest zjawiskiem postępu, lecz upadku i stopniowego zepsucia dzielności i cnoty człowieka pierwotnego. Jakkolwiek prawda historyczna mieści się w ujęciu przeciwnem (t. j. w ujęciu filozofów epikurejskich, którzy wślad za sofistami wieku V-go prz. Chr., uważali wynalazki za tyleż prób świadomych polepszenia bytu pierwotnie zwierzęcego), jednakowoż rozumowania stoików przyczyniły się, zwłaszcza w okresie zniewieścienia i wyuzdanego zbytku za cesarstwa rzymskiego, do podtrzymania krzepkości, hartu i męskości, do wzmocnienia woli i gimnastycznego wyrobienia ciała.

90. **Sīnĕ lēgĕ**: „Prawa i przymus prawny pojawiły się, kiedy wygasła naturalna i samodzielna prawość natury ludzkiej". Stoicy, jak potem w XVIII w. Rousseau, wierzyli w przyrodzoną dobroć natury ludzkiej. Cel moralny praw rzymskich niezawsze był jasny, zwłaszcza dla ludów ujarzmionych. — 92. **Aere**: w Rzymie ryto ustawy na tablicach spiżowych i przytwierdzano tak zapisane tablice do zewnętrznych ścian budynków publicz-

nych. — 94. **Nondum caesă sŭis:** por. 133. Żegluga w czasach cesarstwa służyła głównie dowozowi przedmiotów zbytku ze Wschodu. Nadto, jako mało bezpieczna, stawała się źródłem różnych spekulacyj lichwiarskich. Dlatego stoicy zwalczali ją, poza tem upatrując w niej próbę łamania praw przyrody, która człowieka uczyniła stworzeniem lądowem; por. podobny bieg myśli w Hor. C. I 3, na odjazd Wergilego do Grecji. Wkońcu, starożytni pamiętali, że jednym z najstarszych celów żeglugi było pospolite korsarstwo, występujące już za czasów Homera, a niewygasłe do czasów Pompejusza, wśród ubogich i dzikich ludów nadbrzeżnych (w Akarnanji, Epirze, Tracji, Licji i t. d.). — 97. **Fossae:** w okresie wybujałego imperjalizmu rzymskiego i bezustannych podbojów stoicy zwalczali wojnę, głosząc braterstwo wszystkich ludzi i obywatelstwo świata (kosmopolityzm). Podobne myśli u elegików rzymskich. — 98. **tŭbă:** por. Terlikowski-Szczerbański, str. 60, Szczepański, str. 268. — **cornŭa:** por. tamże. — 99. **gălĕae:** galĕa (-ae, ż.) szyszak; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 57—58, Szczepański, str. 424.

103. **cĭbis nullō cōgentĕ crĕātis:** pitagorejczycy (pon. wierzyli w wędrówkę dusz), a potem, w czasach niewiarygodnego zbytku w jedzeniu i piciu, stoicy i neoplatonicy, głosili wegetarjanizm. — 106. **Et quae dēcĭdĕrant pătŭlā Iŏvis arbŏre glandes:** wedle Greków żołądź była najstarszem pożywieniem człowieka. Dąb uchodził za najstarsze drzewo, ponieważ najwcześniej uległ wyniszczeniu na budulec; jako drzewo królewskie, jest pod opieką króla bogów. — 107. **Vēr erat aeternum:** 107—112 obraz raju. — 108. **zephŷri:** zephŷrus (-ī, m.) zefir, lekki powiew wiatru zachodniego, który na południu przynosi ochłodę.

113. **Saturnō:** Saturnus (-ī, m.), por. Terlikowski-Szczerbański, str. 92, Szczepański, str. 289. Jak w kulcie Saturna kryje się pierwotny kult praitalski przed wprowadzeniem historycznego kultu greckiego, Jowisza-Dzeusa, tak wiek saturnijski oznacza wiek przedhistoryczny. — **Tartăra** (-ōrum, n., i Tartărus, -ī, m.): por. Terlikowski-Szczerbański, str. 72, Szczepański, str. 292. — 114. **argentĕa:** oznaczanie wieków kruszcami ma podkład historyczny, ponieważ używanie kruszców występuje stopniowo (np. bronz, żelazo) i wyróżnia okresy kulturalne. Do dziś dnia prehistorja posługuje się temi określeniami. — 117. **Perque hiĕmes...:** starożytni nie odczuwali w tym stopniu czaru różnych pór roku, jak my, ponieważ na południu, poza bardzo krótką wiosną, lato daje się odczuć przez długotrwałe, przykre i palące roślinność upały, jesień (listopad, grudzień) przez nadmierne deszcze, a zima (styczeń, luty) przez chłody a nawet mrozy, dokuczliwsze dla ludności, która sposób żywienia się, odziewania się i mieszkania dostosowała do przeważającej czasowo pory letniej. Nadto zauważono związek między zmianą pór a występowaniem chorób.

121. **antra:** w Grecji istnieje wiele jaskiń przedhistorycznych, np. pod Akropolis i w Eleusis. — 122. **vinctae cortĭce virgae:** szałasy, utrzymujące się w Grecji do dziś dnia, jako schroniska dla pasterzy i owiec. — 123. **Cĕrĕālia:** Cereālis (-e) należący do Cerery, pochodzący od Cerery; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 93, Szczepański, str. 280; w wierszach 123—124 mowa o siewie zboża i o orce wołkami.

135. **Commūnem:** komunistyczne przekonanie o pierwotnej bezpańskości roli i lasów jest wspólne wielu ludom i w starożytności było przyczyną wielu przewrotów. W wielu państwach istniała kontrola publiczna nad własnością ziemską, a z podbojów powstawała własność ziemska pu-

bliczna, przydzielana następnie, lub wydzierżawiana, obywatelom. Poglądy komunistyczne występowały w filozofjach, nie liczących się z rzeczywistością, np. w platonizmie i stoicyzmie. Naogół życie starożytne, zwłaszcza w Sparcie, zbliżało się więcej, niż dzisiaj, do obrazu wspólnoty publicznej. — 138. **ĭtum est**: przeciw górnictwu, rozwiniętemu szczególnie w prowincji hiszpańskiej, gdzie dziesiątki tysięcy ludności tubylczej pracowało nad wydobywaniem drogich kruszców, złota, srebra, miedzi, cyny (ołowiu, żelaza). W starożytności nawet mniej cenne metale uchodziły za przedmiot zbytku (np. spiż u Homera, a potem także w sztuce, np. w odlewach, naszyjnikach i innych ozdobach), ponieważ nie było jeszcze maszyn, przy pomocy których wytwarza się dziś łatwo przedmioty z metalu, a starsze wyroby były z kamienia lub drzewa.

142. **prōdit bellum**: głównym celem wojny w starożytności, szczególnie między małemi państwami w Grecji, było wzięcie niewolnika, który był przedmiotem najzyskowniejszego handlu, i grabież. Warunki życia w Grecji były ciężkie, zwłaszcza wśród ludów nie prowadzących handlu, oddalonych od morza i żyjących w górach lub na nieużytkach, wojna więc była rodzajem przemysłu. — 143. **Sanguĭnĕāque**: prozopopea wojny. — 144. **hospes**: z przesadą poetycką i ogólnie literacką Owidjusz uogólnia odosobnione wypadki zbrodni rodzinnych. Sofiści i retorzy lubowali się w szukaniu przeciwieństwa między związkami krwi a upodobaniami i namiętnościami jednostkowemi; por. tragików greckich; ponury obraz bratobójczych wojen domowych italskich natchnął podobną grozą Tacyta. Wśród arystokracji rzymskiej skrytobójstwa i trucicielstwa w rodzinach były dosyć zastarzałe, zwłaszcza gdy szło o sprawy spadkowe. Historja dynastji julijsko-klaudyjskiej może dostarczyć po kilka przykładów na wymienione w w. 145—148 kombinacje.

150. **vĭrgo... Astraea**: Dziewica Gwiaździsta, t. j. z gwiazdozbioru Dziewicy, uosobienie Sprawiedliwości.

Ovidius, Metamorphosĕōn II, 1—328

19. **Clȳmĕnēia**: por. 43 Clȳmĕnē. Klymene, córka Okeanosa i Tethydy (Tethys, matka nimf morskich i rzecznych; Thetis, nimfa morska, matka Achillesa), matka Faetona.

20. **dŭbĭtātī**: rówieśnik Faetona, Epafos, syn Zeusa i Io, zaprzeczył, jakoby Faeton był synem Heljosa, boga słońca. — 24. **Phoebus**: Apollo, utożsamiony z Heljosem.

46. **pălūs** (-ūdis, ż., bagno): por. 101 Stygiās iūrāvĭmŭs undās. Styks, rzeka w podziemiu, na którą przysięgali bogowie; por. Terlikowski-Szczerbański, „Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków“, str. 71—72, Szczepański, „Kultura klasyczna w zarysie“, str. 291.

60. **rectŏr Olympī**: Zeus-Iuppĭter.

70. **vertīgĭnĕ**: starożytni wierzyli, że dokoła ziemi krążą strefy niebieskie.

171. **Trĭōnes**: por. Caes. BG VII 83, 2, obj. rzecz. — 172. **vĕtĭtō**: gwiazdozbiory Niedźwiedzic, jakkolwiek na południu więcej nachylone ku horyzontowi, niż u nas, nie zachodzą (toż Lucĭfer), jak inne gwiazdy. — 173. **Serpens**: serpens (-ntis, m. ż., sc. anguis, od serpĕre, serpsi) smok, gwiazdo-

zbiór między Niedźwiedzicami na półkuli niebieskiej północnej. — 175. **incălŭit**: por. bajkę Ezopa IV 19, o wężu.

194. **sĭmŭlācrā**: simulacrum (-crī, n., podobizna, figura, od sĭmĭlis, -e, podobny), w l. mn. figury Zwierzyńca (Zodjaku) niebieskiego.

272. **circumdătă pontō**: według wierzeń Greków, Ocean oblewał wkoło (i podtrzymywał w zawieszeniu) ziemię. — 277. **infrā**: t. j. powstało trzęsienie ziemi (por. 276).

304. **pătĕr omnipŏtens**: por. 60, obj. rzecz. — 306. **arcem** (arx, arcis, ż., zamek, od arcēre, -ŭi, z 6 p., powstrzymywać od): Olimp. — 311. **ăb aurĕ**: t. j. tak, jak rzuca się krążek. — 318. **vestīgiā**: gwiazdozbiór Wozu, czyli Niedźwiedzicy. — 322. **Etsi non cĕcĭdit**: Owidjusz sądzi, że zjawisko gwiazd spadających polega na złudzeniu wzrokowem. — 324. **Ērĭdănus**: Pad, wielka rzeka w Italji północnej. — 325. **Nāĭdĕs Hespĕrĭae**: siostry Faetona, Heljady, nimfy wodne (Nāĭdes = Nāiădĕs, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 71, Szczepański, str. 282) hesperyjskie (Hesperĭus, -a, -um, wyraz grecki: zachodni, t. j. italski).

Ovidius, Metamorphosĕōn VI, 204—312

204. **Indignāta dĕa est**: Niobe, córka Tantala (por. 211 Tantălis, przym. grecki r. ż. od Tantălos: Tantalijska), żona Amfjona (221. 271), króla Teb, zabroniła czci Latony (209, 274) w Tebach; por. Terlikowski-Szczerbański, „Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków“, str. 220—221, Szczepański, „Kultura klasyczna w zarysie“, str. 294 i 239. — **Cynthi**: Cynthus (-ī, m.) Kynthos, góra na wyspie Delos (por. Nep. Żyw. Ar. 3, obj. rzecz.), miejsce narodzin Apollina (stąd Apollo zowie się Delius 250; też zwany Phoibos, Phoebus 215) i Artemidy (Diany, Phoebe 216); por. Terlikowski-Szczerbański, str. 63—64, Szczepański, str. 275. — 207. **Iūnōnī**: t. j. Herze, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 62, 215, 216, Szczepański, str. 274, 228, 229.

213. **pătĕrnam**: Tantal zdradzał tajemnice bogów, wychwalał się ze swych stosunków z nimi i wątpił, czy są naprawdę bogami; por. X 41, obj. rzecz. — **Lātōnă** (-ae, ż.): Leto, córka tytana Koiosa, matka Apollona i Artemidy, czczona jako bogini; przym. Lātōŭs (-a, -um) 274. — 217. **Cadmēĭdă... arcem**: Cadmēis (przym. grecki, odmienia się: -ĭdŏs, -ĭdĭ, -ĭdă; po łac.: -idĭs, -ĭdī, -ĭdĕm) arx: akropolis w Tebach; nazwa pochodzi od założyciela Teb, Kadmosa z Fenicji.

222. **Tȳrĭōque rŭbentĭă sŭcō**: w Tyrze, mieście fenickiem, wynaleziono sposób sporządzania purpury; otrzymywano ją z soku (krwi) mięczaków morskich (ostryg), maczając w nim materje wełniane. — 224. **Ismēnus**: imiona synów Nioby są wymysłem poetów aleksandryjskich.

233. **dēdūcit**: nawinięte dokoła rej żagle spuszcza nadół. — **efflŭat**: przed burzą często panuje cisza; sternik (rector, -ōris, m., od rĕgĕre, rexi, rectum, kierować) pragnie skorzystać z najsłabszych podmuchów wiatru (aura, -ae, ż.), by wylądować przed burzą.

241. **nĭtĭdae... pălaestrae**: palaestra, wyraz grecki, oznacza boisko sportowe, głównie dla zapasów (palē), otoczone krużgankiem; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 49, 206, Szczepański, str. 171. W zapasach używano

oliwy do nacierania ciał, stąd przez t. zw. hypallāge adiectīvi poeta przenosi przymiotnik nitĭdus na samą palestrę.

311. **patriam**: t. j. do Lidji, gdzie w górach Sipylos (por. imię jednego z synów Nioby, 231) skała o kształcie kobiety dała początek podaniu o Niobie.

Ovidius, Metamorphoseōn VIII, 183—235

183. **Daedălus** (-ī, m.): mityczny artysta, budowniczy, rzeźbiarz i inżynier-konstruktor, przedstawiciel plastyki archaicznej. Wedle podań Dedal zabił z zazdrości swego siostrzeńca i ucznia Talosa, uciekł z Aten na Kretę, gdzie na życzenie króla Minosa zbudował labirynt, a następnie wraz z synem Ikarem uszedł z Krety na skrzydłach sztucznych w kierunku Sycylji, lub, jak u Owidjusza, do Aten. Ikar spadł koło wyspy Ikarja (Sporada północna, na zachód od Samos), do morza, odtąd zwanego Ikaryjskiem (Grecy nazywali morza od sąsiadujących lądów, tworząc mnóstwo, bardzo często drobnych, mórz). Podanie, tłumaczące początek imienia geograficznego, nazywa się etjologiczne (z greckiego aitía przyczyna i -logéo opowiadam, śledzę). — 188. **ignōtas**: Grecy przedstawiają wprawdzie często uskrzydlone postaci ludzkie, jednakże druga podobna próba lotu nie jest znana ani z mitu, ani z historji starożytnej.

212. **Nōn... rĕpĕtenda**: Homer i Wergili w podobny sposób uprzedzają o niepomyślnym wyniku zdarzeń, których tok opisują.

220. **Iūnōnia... Sămos** (-ī, ż.): Owidjusz nazywa Samos epitetem Iūnōnia, ponieważ na wyspie Samos (największa i najbardziej na północ wysunięta Sporada, najbliżej brzegu azjatyckiego) wznosiła się jedna z największych w starożytności świątyń, poświęcona Herze (Heraion). — 221. **Dēlosque**: Owidjusz, zmieniwszy kierunek lotu Dedala, dodał od siebie szczegóły geografji greckiej, bardzo błędne. Wyspy cykladyjskie Paros (marmur) i Delos (świątynia Apollina) leżą na południowy zachód od Ikarji, zaś Lĕbinthos i Kalymne (Sporady) na południowy wschód. Kierując zatem lot ku Atenom (por. 184), należało powiedzieć: dextra Parte Păros fuĕrant Dēlosque... rĕlictae, zaś laeva Lĕbinthus ĕrat fecundăque melle Călymne, a Samos, jako bardziej północną od Ikarji (i na wschód), pominąć.

235. **tellus**: t. j. wyspa Ikarja.

Ovidius, Metamorphoseōn X, 1—77

1. **Indĕ**: t. j. z Krety, gdzie Hymenaeus bawił na weselu. — **crŏcĕo**: tej samej barwy był welon ślubny oblubienicy, flammĕum. — 2. **Cĭcŏnumque**: Cicŏnes, m., lud w Tracji, nad rzeką Hebrem; mit o Orfeuszu był pochodzenia trackiego. — **Hȳmĕnaeus** (-ī, m.): bożek zaślubin i obchodu weselnego. — 6. **Fax**: pochodnia weselna, z którą wyobrażano Hymeneusza. — 8. **nupta**: Eurydĭke. — 9. **naĭădum**: naĭas (-ădis, ż.) najada, nimfa wodna.

11. **Rhŏdŏpēĭus**, -ēī: rodopejski; Rhodŏpē (-ēs, ż.) góry między Tracją a Macedonją. — 13. **Stȳga**: Styx (-ȳgis, ż.) rzeka legendarna, oblewająca podziemie. — **Taenărĭa**: Taenarĭus (-ĭă, -ĭŭm) tenaryjski; Taenărius (-ī, ż.) przylądek w Lakonji z miastem tego samego imienia, gdzie miało się znaj-

dować wejście do podziemia. — 15. **Persĕphŏnēn**: Persephone (-ēs, ż.) po łac. Proserpina (-ae, ż.), córka Demetry (Cerery), małżonka Plutona (por. 14—15 ĭnămoenăque regnă tĕnentem Umbrārum dŏmĭnum; 47 quī rĕgĭt ĭma), razem z nim królująca w podziemiu. — 16. **nervis**: Orfeusz, mityczny śpiewak, był zarazem mistrzem lutni; starożytni śpiewali tylko przy wtórze instrumentu muzycznego; por. Ov. Przem. XI 5, obj. jęz.

21. **Tartăra** (-ōrum, n.): Tartar, nazwa podziemia. — 22. **Mĕdūsaeī... monstrī**: Medusaeum monstrum: Cerbĕrus (-ī, m.) Cerber, potworne psisko o trzech głowach, strzegące wyjścia z podziemia, zrodzone z Echidny, wnuczki Meduzy (Medūsa, -ae, ż.), jednej z trzech Gorgon. — 28. **răpīnae**: Pluton, uniesiony miłością do Persefony, porwał ją z pola pod Henną na Sycylji, gdzie zbierała kwiaty z rówieśnicami, i uwiózł do podziemia.

41. **Tantălus** (-ī, m.): Tantal, syn Zeusa, ojciec Pelopsa i Nioby, król Lidji i Frygji w Azji Mniejszej. Zapraszany przez bogów na uczty zdradzał ich tajemnice (por. VI 213, obj. rzecz.) i próbował ich oszukać; za karę cierpi w podziemiu głód i pragnienie; jakkolwiek stoi w wodzie, a owoce zwisają mu nad głową, lecz jedno i drugie umyka przed jego dłońmi. — 42. **Ixīŏnis orbis**: Ixīon (-ŏnis, m.) Iksjon, król Lapitów w Tesalji, za zamach na Herę został wpleciony w koło, kręcące się w podziemiu. — 43. **iĕcur**: Tityosa, za podobne przestępstwo. — 44. **Bēlĭdĕs**, (-um, ż.): 50 wnuczek Belosa, króla Egiptu, córek Danaosa, stąd zwykle zwanych Danaĭdes. Brat Danaosa, Aegyptos, zmusił Danaosa do wydania swych córek za 50 jego synów. Z wyjątkiem jednej, Danaidy zabiły swoich mężów w czasie wesela; za pokutę czerpią w podziemiu wodę do nieszczelnych urn. — **Sīsŷphe**: Sīsŷphus (-ī, m.) król Koryntu, słynny z chytrości i rozbojów; w podziemiu toczy skałę pod górę, bez końca, bo skała stacza się wciąż na nowo. Starożytni często dają podobne przeglądy podziemia. — 46. **Eumĕnĭdum**: Eumenĭdĕs, ż., Życzliwe, eufemistyczna nazwa erynij, duchów zemsty za rozlanie krwi. — 50. **Rhŏdŏpēĭŭs**: por. 11.

51. **Avernas**: Avernus, -a, -um, awernijski; Avernus, -ī, jezioro na zachód od Cumae w Kampanji, gdzie również znajdowano zejście do podziemia.

65—66. **Quam tria...**: por. 22.

73. **Portĭtor**: Charon, przewożący za opłatą jednego obola dusze przez Styks do Hadesu. — 74. **Cĕrĕris sĭnĕ mūnĕre**: Demeter-Ceres, przybywszy w poszukiwaniu porwanej córki do Eleusis w Attyce (gdzie pokazywano szczelinę w skale, którą Pluton uwiózł Persefonę), miała nauczyć Triptolemosa, króla Aten, uprawy zboża. — 76. **Ĕrĕbī**: Erĕbus (-ī, m.) Ereb, podziemie pomroczne. — 77. **Rhŏdŏpen**: por. 11. — **Haemum**: Haemus (-ī, m.), pasmo górskie w Tracji.

Ovidius, Metamorphosĕōn XI, 1—84

1. **Carmĭnĕ... tālī**: w ks. X. Przemian Orfeusz śpiewa o młodzieńcach przemienionych w kwiaty. — 3. **Cĭcŏnum**: por. Ov. Przem. X 2, obj. rzecz. — **fĕrīnis**: kobiety, oddające się orgjastycznym obchodom na cześć Bachusa, przyodziewały się w skóry dzikich zwierząt, np. jelonków. Zwyczaj ten występuje i gdzie indziej i nie ma charakteru maskarady, lecz zachowuje najstarszą postać odzienia ludzkiego. — 7. **contemptŏr**: Orfeusz po stracie

Eurydyki unikał towarzystwa kobiecego. — **Vātis Apollĭnĕī**: jako śpiewak, Orfeusz pozostawał pod opieką Apollina, a nawet uchodził za jego syna; por. obj. rzecz. do w. 67. — 9. (hasta) **fŏlĭis praesūta**: tyrs: lanca albo pręt, trzcina, z pękiem liści dokoła ostrza lub końca górnego; por. 27—28.

16. **Bĕrĕcyntĭa**: Berecyntius (-a, -um) berecyntyjski; góra Berekyntos we Frygji, skąd pochodził jeden z najstarszych kultów orgjastycznych, kult Cybeli.

22. **Maenădes**: Maenas (-ădis, ż.) wyraz grecki, znaczy właściwie: szalejąca, menady = bachantki. — 26. **mātūtīnā**: przedstawienia w amfiteatrach rzymskich zaczynały się rano walkami zwierząt, poczem następowały walki gladjatorów.

50. **Hebre**: Hebrus (-ī, m.) wielka i rwąca rzeka w Tracji (obecnie w biegu górnym: Marica). — 55. **Mēthymnaeae... Lesbi**: Methymnaeus, -a, -um, metymnejski; Methymnē, miasto na wyspie Lesbos (Lesbus, -ī, ż.), poniżej Troady.

62. **arvă piōrum**: pola Elizejskie, wedle wierzeń greckich miejsce wiecznej szczęśliwości w podziemiu. — 67. **Lŷaeus** (-ī, m.): zbawiciel Dionysos-Bacchus. — 68. **sacrōrum vātĕ sŭōrum**: Orfeusz miał zaprowadzić obchody orgjastyczne na cześć Dionysosa w Tracji. — 69. **Ēdōnĭdăs**: Edōnis, (-ĭdis, ż.) Traczynka; Edōni, lud tracki.

70. **rādĭce**: niewiadomo o jakiem drzewie mowa.

Ovidius, Metamorphosĕōn XI, 410—748

410. **fratrisque**: brat Keyksa, Daidalion, został zamieniony w jastrzębia. — **sĕcūtis**: ukazanie się wilka, który skamieniał; obie przemiany poeta opisał w poprzednich ustępach księgi XI. — 411. **Cēyx**: Keyks, syn Lucyfera, król Trachiny pod górami Ojta, mąż Alkyony. — 413. **Clărĭum**: Clarius, -ĭa, -ĭum, klaryjski; Clarus (-ī, ż.) miasto w Jonji, gdzie znajdowała się świątynia i wyrocznia Apollina. — 414. **Phlĕgŷis**: Phlegŷae (-ārum, m.) szczep rozbójniczy, który razem z Forbasem (Phorbas, -antis, m.) zajął i złupił Delfy w Focydzie (Grecja środkowa); ukarani następnie przez bogów. — 416. **Alcyŏnē** (-es, ż.): córka Eola, króla wiatrów, żona Keyksa.

444. **Aeŏlĭdis**: Aeŏlis (-ĭdis, ż.) córka Eola, t. j. Alkyone; por. 566.

585. **Irĭ**: Iris (-ĭdis, ż.) córka Thaumanta, uosobienie tęczy, posłanniczka Hery. — 586. **Somni**: Somnus (-ī, m.) po gr. Hypnos, bożek snu, król i ojciec niezliczonych widziadeł sennych (633), między nimi Morfeusza (Morphĕus, -ĕī, m., 635, od wyrazu greckiego morphē, -es, ż., kształt), przybierającego postaci tych osób, jakie we śnie ukazują się.

652. **Haemŏnĭam**: Haemonia (-ae, ż.) nazwa dawniejsza i poetycka Tesalji; por. Ov. Przem. X, 77, obj. rzecz.

663. **Aegaeō**: Aegaeum, -ī, n. (mare), morze Egejskie, między Grecją a Azją Mniejszą.

670. **Tartăra**: por. Ov. Przem. X, 21, obj. rzecz.

729. **mōles**: poeta przenosi na czasy heroiczne urządzenia portowe okresu rzymskiego; przed Rzymianami tylko Ateńczycy mieli obwarowany port Pireus. — 731. **vŏlābat**: Alkyone i Keyks przemienili się w parę zimorodków. Ponieważ zimorodki ścielą gniazda na skałach nadbrzeżnych w zimie, w czasie jednego lub dwu tygodni ciszy morskiej (dies alcyonēi) re-

gularnie powtarzającej się corocznie, przeto starożytni wyobrażali sobie że bogowie zsyłają zimorodkom tę ciszę (w zimie niezwykłą), aby mogły wychować potomstwo. Zimorodki, latające parami, uchodziły za symbol miłości, opiewany przez wielu poetów, np. Anakreonta. Opowiadano, że Alkyone dźwiga zmarłego Keyksa na skrzydłach.

Ovidius, Fasti III, 524—656

B: oznacza drugi dzień 8-dniowego tygodnia rzymskiego (A-H); dzień dziewiąty (pierwszy tygodnia następnego) był dniem wypoczynku i targowym (nundĭnae, -ārum, ż.); por. Szczepański, Kultura klasyczna w zarysie, str. 460—462.

EID.: skrócone EIDUS, dawna pisownia wyrazu idus (-ŭum, ż.), dzień pełni księżycowej, 15-ty marca, maja, lipca, października (w tych miesiącach nonae, -ārum, ż., przypadały 7-go, t. j. 9 dni przed Idami, wliczając Idy), 13-ty miesięcy pozostałych (nonae, 5-go).

MART.: skrócone MARTIAE.

NP.: skrócone NEFASTUS PUBLĬCUS sc. dies, oznacza stare święto (523 festum, -ī, n.) religijne państwowe, kiedy sądownictwo spoczywało (per quos dies nefas fari praetōrem; nefastus nie od nefas, lecz od ne-fari).

523. **Annae ...Pĕrennae**: Anna Perenna, stare bóstwo italskie, opiekujące się płodami rocznemi (annus, -ī, m., rok). Z początkiem zasiewów (15 marca) obchodzono na cześć jego święto o charakterze weselnym (523 gĕnĭāle, od geniālis, -e, radosny, weselny). Nazwa Anna Perenna powstała zapewne z wykrzyku modlitewnego: annum peranna dokonaj pomyślnie roku; przez dorównanie wierszowe wyrazu annum do peranna powstało pojęcie bóstwa żeńskiego Anna Peranna, Anna Perenna (por. per-petrare, od patrāre sprawiać). Podwajanie wyrazu i zniekształcanie form w dźwięki zagadkowe jest częste w kulcie (por. Fors Fortūna i Marmar z Mars-Mars). Zupełnie osobno istniało żeńskie bóstwo fenickie Anna, czczone na Malcie, które pisarze greccy (nie feniccy) połączyli z imieniem Elissy, czczonej na Cyprze, i z imieniem Dydony, czczonej w Afryce północno-wschodniej, może w Cyrenaice. Przez synkretyzm religijny (t. j. zlewanie różnych kultów miejscowych w jeden pojęciowy) pisarze greccy wymyślili jedną postać królowej-bogini: Elissy-Anny-Dydony. Elissa-Anna (-Dydo, jako bogini, po śmierci) miała, jako duch zemsty, podążyć za Eneaszem do Italji i rzucić się do rzeczułki Numīc(i)us (koło miasta Laurens-Lavinium), w której potem przepadł Eneasz. Jeden z najstarszych poetów rzymskich Naevius (III w. przed Chr.) usunął zemstę Dydony, jako wyrażoną bardziej podniośle później, w wojnach punickich, które Naevius opiewał, a z imienia Anny utworzył siostrę Dydony. Pozostawało jedynie wyjaśnić, dlaczego w takim razie Anna podążyła za Eneaszem do Italji: stąd niektórzy pisarze rzymscy przyjmowali, że nie Dydona, lecz Anna zakochała się w Eneaszu. Annę fenicką z Anną rzymską mógł w jedną postać połączyć pewien poeta grecki (może Hegesianaks, w III w. przed Chr.), który zajmował się świętami i obyczajami rzymskiemi. — 524. **Non prŏcŭl**: t. j. na pierwszym kilometrze przy via Flaminia, koło dzisiejszej Piazza del Pópolo, pod Monte Pincio. — **advĕna Thybri**: Rzymianie przejęli od historyków greckich legendę o pochodzeniu Rzymian od Trojan, którzy, pod wodzą Eneasza przybywszy do Italji, mieli

rzekę koło późniejszego Rzymu nazwać Tybrem od trojańskiej rzeki Thymbris; stąd z grecka brzmiąca forma Thybris (t. j. Thymbris, por. lambda i labda) = Tibĕris, stąd też advĕna (-ae, m., od ad-venīre, -vēni, -ventum) przybysz.

530. **tŏgas**: por. Ov. Żale IV 10, 28—29, obj. rzecz. — 532. **cyăthōs**: cyăthus (-ī, m., wyraz grecki) chochelka do czerpania (20 na 1 litr) wina z kadzi, amfory, mieszalnika, beczułki; oznacza więc miarę, nie naczynie do picia, pito bowiem z calĭces (534; calix, -ĭcis, ż., kielich); por. Terlikowski-Szczerbański, Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Rzymian, str. 87, Szczepański, str. 459. — 533. **Nestŏris**: Nestor (-ŏris, m.), wódz Pylijczyków peloponeskich pod Troją, towarzyszył w bojach trzeciemu pokoleniu od czasów swej młodości. — 534. **Sĭbylla** (-ae, ż.): wróżka legendarna, wyobrażana w postaci odwiecznej niewiasty; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 103, Szczepański, str. 324-325. — 535. **thĕātris**: w teatrach (thĕātrum, -ī, n., wyraz grecki: widownia) rzymskich grano za czasów cesarstwa pantomimy czyli utwory choreograficzne, w których tańcem i gestykulacją (por. 537) odtwarzano tematy mitologiczne: por. Terlikowski-Szczerbański, str. 108, Szczepański, str. 85. Cantant (535) oznacza arje popularne, śpiewane w teatrach (cantilēna, -ae, ż.), ale nie w pantomimie, lecz jako osobne występy; por. z pantomimami dzisiejsze rewje, które jednakże mają tekst, obok scen czysto pantomimicznych, a nadto i osobne kuplety, nie wiążące się z treścią całego utworu. — 537. **dūras**: t. j. tańce nieuczenie (zgruba) naśladowane według produkcyj scenicznych, które równocześnie odtwarza tancerka sceniczna (538). — **crātērĕ**: crater (-ēris, m., wyraz grecki) mieszalnik, większe (kilkunastolitrowe) naczynie do rozcieńczania wina; pŏsĭtō ...crātērĕ ukończywszy picie.

542. **Pompa** (-ae, ż., wyraz grecki): procesja religijna, poprzedzana sceną mimu religijnego: pijana staruszka (Anna) wiedzie pijanego starca (Eneasza); pierwotnie odnowienie bachicznych ślubów natury. — 545. **Dīdō** (-ōnis, albo -ūs, ż.) założycielka i królowa Kartaginy; po ucieczce z Tyru (por. 627. 631) lub Sydonu (por. 649), przed bratem Pygmaljonem, mordercą jej męża Sychaeusa, zakłada na odmierzonem skórą wołową wybrzeżu afrykańskiem Kartaginę; przebija się mieczem (czyto nie chcąc oddać ręki zalotnikowi Iarbasowi, por. 552 Iarbas, -ae, m., królowi Mauretanji, czyto z żalu za odpływającym Eneaszem, por. 545) na stosie, który kazała sobie wznieść za życia (por. 546), chcąc rzekomo złożyć libację cieniom męża.

599. **Laurens** (-ntis, sc. litus): należący do miasta Laurentum (-ī, n.) w Latium; tuż obok znajdowało się miasto Lavinium, 30 *km* na południe od Rzymu; królował w niem Latīnus, ojciec Lawinji, przyszłej żony Eneasza. Z połączonej krwi trojańskiej i latyńskiej wyszedł ród królów albańskich, potem rzymskich, i naród rzymski: por. 602 miscŭĕratque.

603. **Achātĕ**: Achates (-is, m.), wierny giermek Eneasza, według Enejdy Wergilego.

647. **Cornĭger** (-ra, -rum z cornu, -us, n., róg, i gerĕre, gessi, gestum, nieść): noszący rogi; bóstwa rzeczne wyobrażano w postaci ludzkiej z rogami byka na głowie: oznaka dostojeństwa, częsta w wielu kultach pierwotnych. Śmierć kobiety w rzece oznacza u starożytnych zawsze zawód miłosny, czego jednak tu Owidjusz nie wyraża, oddzieliwszy za Newjuszem i Wergilim Annę od Dydony.

653. **nympha** (-ae, m.): por. Ov. Przem. II 325, obj. rzecz. — 655. **laetī**: widoczna jest sztuczność wyjaśnienia weselnego charakteru święta Anny Perenny w związku z tragicznemi losami Anny fenickiej.

Ovidius, Fasti III, 809—834

F.: por. Ov. F. III 523, obj. rzecz. — XIIII. K. APR.: skrócenie, czytaj: (dies) quartus decĭmus (ante) Kalendas Aprīles (Kalendae, -ārum, ż., 1-szy dzień miesiąca, od calāre, -avī, -ātum, stare zapożyczenie z greckiego słowa kaleîn wołać, obwoływać (nowy miesiąc), zwoływać; skąd k- zam. c- (Rzymianie wtedy jeszcze litery C używali w znaczeniu G); datowano także: (ante) diem quartum decĭmum Kalendas Aprīles; por. Szczepański, str. 460—461. Dies XIIII. ante Kalendas Aprīles = 19 marca. — QVINQ.: skrócenie, QUINQUATRUS, por. Ov. Żale IV 10, 13, obj. rzecz. — N.: dies nefastus, por. Ov. F. III 523, obj. rzecz.; Quinquātrus były świętem cechowem, a nie państwowem (feriae publĭcae = NP); właściwem świętem był tylko pierwszy dzień, 19 marca. Igrzyska w dniach następujących po święcie (t. j. w dawnych dniach feryj cechowych) zostały zaprowadzone dopiero w czasach Owidjusza.

809. **Ună dĭes mĕdĭa est**: dzień 18 marca, nieświąteczny, między Liberalia (17 marca) a Quinquātrus (19 marca).

815—816. Młodzież szkolna.

817—818. Prządki.

817. **mollīre**: t. j. rozrabiać wełnę na przędziwo, które owijano następnie na kądziel i z niej wyciągano nić i okręcano na wrzecionie.

819. Tkacze.

819. **stantis**: warsztat tkacki składał się z postawu (stantēs telae 819, od tela, -ae, ż., nić tkacka, od texĕre, texŭi, textum, tkać), t. j. pionowo ustawionej ramy, przeciągniętej zgruba nicią kanwową; przy pomocy iglicy (radius, -ĭī, m., 819) przetykało się (percurrĕre 819; -curri, -cursum, przebiegać) nić wzorzystą, a następnie grzebieniem (pecten, -ĭnis, m., 820) zagęszczało się tkaninę dotychczas luźną (rārum ŏpus 820).

821—822. Wywabiacze plam i barwierze tkanin wełnianych.

823—826. Szewcy-skórnicy.

824. **Tȳchĭō**: Tychius (-ĭī, m.), Tychios, „najlepszy z pomiędzy skórników", według Homera, sporządził Ajasowi tarczę z 7 warstw skórzanych, na wyprawę trojańską.

825. **Epēō**: Epēŭs (-ī, m.), Epeiós, budowniczy konia trojańskiego (z drzewa obitego skórą); por. Wergilego Eneidy księgę drugą.

827—828. Lekarze.

829—830. Nauczyciele.

829. **censū**: censŭs (-ūs, m., od censēre, censŭi, censum), czynność szacowania majątków obywateli rzymskich, co 5 lat przedsiębrana przez cenzorów, celem ustalenia klasy majątkowej; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 35, Szczepański, str. 398; census oznacza także: przedmiot szacowania, t. j. majątek.

830. **attrăhit**: rok szkolny zaczynał się w Rzymie po Quinquātrus wielkich.

831—832. Rytownicy (cyzelatorzy, snycerze, enkaustycy wypalający na drzewie barwne wzory i figury) i polerownicy (marmurów).

833—834. Poeci.

Ovidius, Fasti VI, 771—784

G.: por. Ov. F. III 523, obj. rzecz. — **VIII. K. IUL.**: por. Ov. F. III 809, obj. rzecz.; dies octāvus (ante) Kalendas Iulias, albo ante diem octāvum Kalendas Iulias = 24 czerwca. — **C.**: skrócenie, czytaj COMITIĀLIS, dzień właściwie nieświąteczny, t. j. nie należący do starych świąt państwowych (feriae publĭcae), w którym można było odbywać zgromadzenia ludowe (comitia habēre) albo odbywać sądy (dies fastus). Święto Fortis Fortūnae było jedynie obchodzone przez uboższą ludność, osiadłą po prawym brzegu Tybru na przedmieściach (dzisiaj Trastevere).

774. **Post septem**: wliczając świt 1-go lipca. — 775. **Fortem**: por. Caes. BG VII 87, 5, obj. jęz. i Ov. F. III 523, obj. rzecz. — **Quĭrĭtes** (-ium, -um, m.): starodawna nazwa Rzymian, oznacza pierwotnie mieszkańców Kwirynału, jednego z 7 wzgórzy Rzymu. Rzym powstał z połączenia 2 oddzielnych zrazu gmin, palatyńskiej i kwirynalskiej. Najstarsza trójca bóstw rzymskich Iuppĭter-Mars-Quirīnus rozkłada się na 3 wzgórza: Capitolium (niezamieszkałe wzgórze święte = akropol), mons Palatīnus i mons Quirinālis. — 776. **rēgis**: por. 783. — 777. **cumbā**: cumbă (-ae, ż., wyraz grecki) łódka zaokrąglona, gondola. — 779. **lintrēs**: linter (-ntris, ż.) szalupa, łódka przewoźnika.

783. **Tullius**: szósty król rzymski, Servius Tullius, zrodzony z niewolnicy Ocrisia, w domu Tarquiniusa Priscusa, uchodził później za uosobienie szczęścia; dlatego przypisano mu założenie świątyni Fortis Fortūnae, chociaż cześć Fortis Fortūnae, t. j. losu szczęścia, rozwinęła się dopiero w okresie hellenistycznym, dawniejszy zaś kult pozostawał w związku z Fortuną, jako uosobieniem pogody (kapryśnej) i krzewił się wśród hodowców warzywa za Tybrem, a więc wiele wieków wcześniej. — 784. **dŭbĭae**: dubius (-a -um, niepewny), o Fortunie hellenistycznej, Týche, uosobieniu niepewności wydarzeń. — **propinquā**: propinquus (-a, -um) bliski, t. j. na Zatybrzu.

Ovidius, Tristia I, 3, 1—100

6. **Ausŏnĭae**: por. Ov. Żale IV 10, 50, obj. rzecz.

28. **Lūnăquĕ**: rydwan Miesiąca, zaprzężony w dwa (rydwan Słońca: w cztery) konie, pojawia się dopiero u poetów hellenistycznych. Fidjasz przedstawił Miesiąc, jadący na mule. — 29. **Căpĭtōlĭă**: trzy wzgórza po północno-zachodniej stronie Forum, z których najbardziej zachodnie zwano właściwym Kapitolem. Rody znamienitsze i zamożniejsze miały domy w okolicy Forum (por. 30).

33. **Quĭrīnī**: por. Ov. F. VI 775, obj. rzecz.

72. **Lūcĭfĕr**: por. Ov. Żale IV 10, 11, obj. rzecz.

88. **ūtĭlĭtātĕ** (sc. victas): przez wzgląd na korzyść, por. 100. Owidjusz spodziewał się, że rodzina żony (por. Ov. Żale IV 10, 73, obj. rzecz.) pomoże mu uzyskać powrót.

Ovidius, Tristia III, 3, 1—88

6. **Saurŏmătās ...Gĕtāsquĕ**: por. Ov. Żale IV 10, 97, obj. rzecz.

10. **Apollĭnĕā**: t. j. lekarską; por. Ov. F. III 827, Terlikowski-Szczerbański, „Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków“, str. 275.

Ovidius, Tristia IV, 10, 1—132

3. **Sulmŏ** (-ōnis, ż.): dziś Solmone, miasto w górskim kraju Pelignów, 90 mil. pass. (por. Nep. Żyw. Han. 6, 3 obj. rzecz.), t. j. 132½ *km* na wschód od Rzymu, obfitujące w zimne źródła górskie. — 6. W r. 43 prz. Chr. konsulowie Hirtius i Pansa polegli pod Mutiną (w Galji Cyspadańskiej; dziś Modena) w bitwie przeciw Antonjuszowi (por. Caes. BG VII 81, 6 obj. rzecz.). — 8. **ĕques** (-ĭtis, m., jeździec, rycerz, od equus koń): stan (ordo, -ĭnis, m.) średni, szlachty majątkowej, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 16, Szczepański, str. 392.

11. **Lūcĭfer** (-ĕri, m., od lux, -cis, ż., światło i ferre): gwiazda zaranna (planeta Wenus), dzień. — 12. **lĭba**: lĭbum (-ī, n.) placek ofiarny, z tartego sera, mąki pszennej, jaj, mleka i miodu, składany w dzień urodzin, Geniusowi, patronowi narodzin i bóstwu opiekuńczemu. — 13. **festis de quinquĕ Mĭnervae**: Quinquatrus (-ŭum, ż.), święto na cześć Minerwy, obchodzone 19—23 marca, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 92, Szczepański 322; drugiego dnia zaczynały się walki gladjatorów (por. 14); zatem Owidjusz urodził się 20 marca 43 r. prz. Chr. — 18 **fortĭă verbōsī...**: synowie wybitniejszych rodzin zaczynali karjerę polityczną od zawodu obrońcy sądowego, co utrzymało się do dziś dnia w Francji i Anglji. — 19. **caelestĭă sacra**: starożytni wierzyli, że poeci otrzymywali poświęcenie (sacra) z rąk Apollina.

22. **Maeŏnĭdes**: Homer, syn Maiona Lidyjczyka (Maeonia = Lydia), por. Terlikowski-Szczerbański, Życie publiczne, prywatne i umysłowe staroż. Greków, str. 87. — 23. **Hĕlĭcōne**: Helĭcon (-ōnis, m.), pasmo gór w Beocji, gdzie czczono Muzy, przen. poezja we wszystkich (tōtō) rodzajach. — 28. **lĭbĕrĭor ...tŏga**: t. j. toga virīlis, także zwana toga libĕra, toga pura, biała toga (narzutka, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 74, Szczepański, str. 338. 363—364), którą chłopcy w okresie mężnienia (14—17 rok życia) przywdziewali w miejsce togi bramowanej (toga praetexta). — 29. **cum lātō purpŭra clāvō**: t. j. tunĭca (suknia wdziewana wprost na ciało, z rękawami krótszemi lub dłuższemi, podpasywana) laticlavia, t. j. bramowana szerokim szlakiem purpurowym, bez paska, jaką nosili dorastający chłopcy z rodów senatorskich lub zamożnych, dopóki nie zamierzali ubiegać się o urzędy kurulne, otwierające stopniowo dostęp do senatu; z tą bowiem chwilą synowie rycerzy przywdziewali tunikę o wąskim szlaku (tunĭca angusticlavia, por. 35). — **clāvō**: clavus (-ī, m., gwóźdź) dwa tkane purpurowe szlaki, biegnące od szyi przez pierś i plecy ku skrajom szaty i tu kończące się ornamentem spiralnym lub kwiatem stylizowanym, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 80, Szczepański, str. 364.

34. **vĭris... trĭbus**: tresvĭri, zapewne capitales, niżsi urzędnicy policyjni, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 39, Szczepański, str. 400. — 35. **cūrĭa** (-ae, ż., miejsce obrad, od curare): budynek pod obrady senatu, sam senat, dostępny poprzez urzędy kurulne, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 25—28, Szczepański, str. 394-395. — 39. **Aŏniae**: Aŏnius (-a, -um) beocki, t. j. mieszkający na górze Helikon w Beocji.

44. **Măcer**: Aemilius Macer (-cri), pisał poematy uczone: 1) o powstaniu ptaków (Ornithogonia = volŭcres ptaki, od volŭcer, -cris, -e, lotny), 2) o zwierzętach jadowitych (Theriăca, głównie wężach) i 3) o ziołach leczniczych; utwory te zaginęły. — 45. **Propertius**: z Asyżu w Umbrji, poeta elegijny; pozostało po nim 4 lub 5 ksiąg elegij miłosnych i uczo-

nych, por. Terlikowski-Szczerbański, str. 127, Szczepański, str. 57. — 47. **Pontĭcus**: pisał heksametrem (herōo, sc. versū, wierszem bohaterskim, epicznym) epopeę mitologiczną. — **Bassus**: pisał jambami (⏑ ⏓), widocznie krótkie i zjadliwe utwory, jak Horacy Epody, lub Katull. — 49. **nŭmĕrōsus Hŏrātius**: Quintus Horatius Flaccus (65—8 prz. Chr.), autor Ĕpodów (17), Satyr (2 ks.), Pieśni (4 ks.; numerōsus bogaty w różnorakie miary liryczne) i Listów poetyckich (2 ks.); wszystkie utwory zachowały się; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 123—127, Szczepański, str. 59—62.

50. **Ausŏnĭā**: Wergili i Horacy pierwsi nazwali (od Greków) Italję Auzonją (Hor. Ausonias ...urbes) od Auzonów = Aurunków, szczepu zamieszkałego w południowym skraju Latium. — 51. **Vergĭlĭum**: Publius Vergilius Maro (70—19 prz. Chr.), ur. w Andes koło Mantui na północ od Padu, zmarł w Brundyzjum: napisał 10 sielanek (Bucolĭcon, 42—39) czyli eklog, 4 ks. Ziemiaństwa (Georgĭcōn, 36—29) i epopeę narodową w 12 ks. (Aeneĭs, 29—19), wszystkie zachowane; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 112—118, Szczepański, str. 46-52. — **Tĭbullō**: Albius Tibullus (um. 19 r. prz. Chr.) pisał elegje miłosne, zachowane w t. zw. Corpus Tibulliānum, ks. 4; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 127, Szczepański, str. 56-57. — 53. **Galle**: Cornelius Gallus, twórca poezji elegijnej w Rzymie, przyjaciel Wergilego, po utracie prefektury Egiptu zakończył życie śmiercią samobójczą w r. 26 prz. Chr. Utwory jego zaginęły. — 56. **Thălĭa**: muza (komedji: tematy elegji miłosnej czerpano z komedji, a także język w obu rodzajach literackich jest pokrewny). — 58. **barba**: t. j. po 20 roku życia.

60. **Cŏrinna**: opiewana w 5 (potem 3) księgach Amores, w istocie postać zmyślona. — 61. **multa quĭdem scripsi**: np. epopeę, p. t. Gigantomachia. — 63. w r. 8 po Chr.; niewiadomo, o jakich utworach mowa. — 65. **Cŭpīdĭnĕĭs**: Cupidinĕus (-a, -um, od Cupīdo, -ĭnis, m., syn Wenery, strzałami ranił serca, budząc w nich miłość na rozkaz matki).

73. **ultĭma**: z wielkiego rodu Fabjuszów. — 78. **lustra**: lustrum (-ī, n.), święto oczyszczenia, co 5 lat przypadające; samo: pięciolecie; por. Terlikowski-Szczerbański, str. 34—35; Szczepański, str. 398; a więc żył 90 lat.

95. **Pīsaea**: Pisaeus (-a, -um, od Pisa, miasta w Elidzie, zarządzającego igrzyskami olympijskiemi, które odbywały się co V-ty rok; por. Terlikowski-Szczerbański, Ż. publ., pr. i umysł. st. Gr., str. 78—9, Szczepański, str. 320—321); zatem poeta w chwili wygnania liczył 50 lat. — 97. **Euxīni**: Euxīnus (-a, -um), morze Czarne, przez eufemizm religijny zwane przez Greków Gościnnem. — **Tŏmĭtas**: Tomĭtae (-ārum, m.), mieszkańcy miasta Tomis (-is, ż.), kolonji Miletu, zczasem barbarzyńskiej, wpobliżu Konstancy w Rumunji. Współczesnych mieszkańców Europy wschodniej i wschodnio-południowej nazywali Grecy: 1) Scytami (południowa Rosja nad Dnieprem), 2) Getami (Rumunja), 3) Sauromatami lub Sarmatami (por. 119; niż sarmacki). — 98. **laesi**: przypuszcza się, że wygnanie Owidjusza pozostawało w pewnej, dalszej, łączności z współczesnem wygnaniem wnuczki Augusta Julji, za złamanie wierności małżeńskiej.

101. **cŏmĭtúmque nĕfas**: przyjaciele poety rozpierzchli się na pierwszą wiadomość o niełasce, służba zaś rozgrabiła mienie poety. — 108. **occultum ...conspicŭumque pŏlum** (polus, -ī, m., biegun): occultus: południowy, conspicŭus: północny.

119. **Histrō**: Hister (-trī, m.) Dunaj, uchodzący do morza Czarnego powyżej Tomis.

Biblioteka